

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ)

## КНИГА ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ № 561: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ Й ПУБЛІКАЦІЇ СПИСКІВ

Ревізії належать до групи документальних джерел, які за подібністю зовнішніх ознак, походженням, змістом і формою можуть бути віднесені одночасно до кількох видів: до описово-статистичних, реєстраційно-облікових, інформаційно-звітних, економіко-статистичних, економіко-географічних та інших<sup>1</sup>. І. П. Крип'якевич відносив ревізії ще й до групи адміністративно-правових джерел<sup>2</sup>. Крім ревізій, до цих груп належать люстрації, інвентарні описи, податкові реєстри, реєстри доходів із королівщин. Оскільки ці джерела відображають однотипні, однотипні явища, що часто повторювалися, їх можна віднести також і до категорії масових<sup>3</sup>.

Книга ревізій 1545 р. є комплексом із шести звітних протоколів різного обсягу, складених ревізором на основі королівських листів, привілеїв, різноманітних реєстрів, свідчень, скарг, заяв, описів, переліків, власноручно записаних і зібраних ним у ході ревізійної перевірки шести “українних” замків та викладених у хронологічній послідовності згідно з проходженням ревізійної акції. Термін “книга” щодо цього рукопису вживається умовно, хоча сам рукопис сформований з певної кількості зошитів, зшитих і переплетених у вигляді книги. Її зовнішнє оформлення є результатом книжкового діловодства, що практикувалось у канцелярії для забезпечення аркушної послідовності, запобігання випадковій розкомплектації або свідомому фальшуванню багатоаркушних документів, а також для кращої фізичної збереженості.

У працях відомих істориків ранньомодерної доби, які досліджували соціально-економічний розвиток українських земель у XVI ст., матеріали книги Литовської метрики (ЛМ) № 561 трактуються по-різному: А. Яблоновський вважав їх ревізією<sup>4</sup>, К. Пуласький – люстрацією<sup>5</sup>, М. К. Любавський – ревізією

---

<sup>1</sup> Капитанов С. М. Русская дипломатика. – М., 1988. – С. 17; Макаруч С. Джерела до історії України. – Львів, 1999. – С. 10.

<sup>2</sup> Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму: Огляд публікацій. – К., 1962. – С. 25, 30, 32.

<sup>3</sup> Макаруч С. Джерела до історії України. – С. 11.

<sup>4</sup> Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. Aleksander Jabłonowski.

<sup>5</sup> Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 160–167.

або протоколами ревізії<sup>6</sup>, М. В. Довнар-Запольський називає це джерело як ревізією, так і люстрацією<sup>7</sup>, М. Ф. Володимирський-Буданов – люстрацією<sup>8</sup>, П. Г. Клепатський – також люстрацією<sup>9</sup>, М. С. Грушевський – ревізією<sup>10</sup>, рідше люстрацією<sup>11</sup> і переписами<sup>12</sup>. Одне з багатьох значень слова “люстрація”, що походить від латинського “*lustrare*” (докладно оглядати, вивчати), майже то-тотажне термінові “ревізія” (*revisio* – повторне бачення, повторне дослідження, вивчення, розслідування, перевірка, ревізія, обстеження, огляд)<sup>13</sup>. В енциклопедії С. Гльогера слово “люстрація” трактується як перевірка королівських маєтностей і староств, що здійснювалася присяглими особами, скерованими для огляду й докладного описання їхнього стану, доходів та повинностей підданих<sup>14</sup>. У матеріалах “Книг законів” (*Volumina legum*) термін “люстрація” вперше було вжито 1545 р. у значенні оцінки стану військової справи<sup>15</sup>. Ймовірно, до певного часу за своїм змістом він не відрізнявся від терміна “ревізія”. Вже у сенсі урядового опису державних маєтностей термін “люстрація” вперше вжито в конституції Пйотрковського сейму 1562–1563 рр. Іноді в джерелах зазначається, що “люстрація” за своїм значенням відповідає словосполученню “опис прибутків” (*lustratia albo spisanie prowentów*)<sup>16</sup>. Деякі дослідники таких джерел вживають слово “люстрація” як синонім словосполучення “реєстрація прибутків з королівщин”<sup>17</sup>. Люстрація як акція включала, по-перше, обстеження (ревізію) господарсько-фінансового стану державних маєтностей (міст, містечок, сіл), адміністративно-територіально об’єднаних у староства; по-друге, детальну реєстрацію прибутків з тих маєтностей і,

<sup>6</sup> Любавський М. Литовско-русский сейм. – М., 1900. – С. 514.

<sup>7</sup> Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 261, 377, 379, 412, 620; *його ж.* Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1905. – № 3. – С. 147, 148; *його ж.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – С. 168, 169.

<sup>8</sup> Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 17, 18, 21, 22, 29.

<sup>9</sup> Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. I. – С. 233, 236, 242, 244, 246, 254, 256, 258–260.

<sup>10</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. V. – С. 62, 295; К.; Львів, 1907. – Т. VI. – С. 76, 131, 148; К.; Львів, 1909. – Т. VII. – С. 47.

<sup>11</sup> Там само. – Т. V. – С. 122; Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Післям., прим. та покажч. М. Крикуна. – Львів, 1996. – С. 70.

<sup>12</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 606.

<sup>13</sup> Jougan Alojzy, ks. Słownik kościelny łacińsko-polski. – Warszawa, 1992. – S. 397, 590.

<sup>14</sup> Gloger Zygmunt. Encyklopedia staro-polska. – Warszawa, 1902. – Т. III. – S. 152.

<sup>15</sup> Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. I. – S. 286–287.

<sup>16</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Metryka Koronna (далі – МК). – Dz. XVIII. – Sygn. 11. – Fol. 119; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упор. Р. Майборода. – К., 1999. – С. 6.

<sup>17</sup> Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564–1565 / Wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz. – Warszawa; Łódź, 1992. – S. XIII; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С. 6.

по-третє, обрахування на підставі даних про прибутки і витрати розміру державного податку – кварта, або четвертого гроша<sup>18</sup>. У ході ревізійної акції 1545 р. мав бути перевірений загальний стан замкових споруд, озброєння замків, запасів продовольства. Тоді ж ревізори мали провести реєстрацію повинностей, пов'язаних із ремонтом державних замків, забезпеченням їх охороною, поставками продовольства, а також були зобов'язані перевірити у князів, панів і зем'ян привілеї на маєтки й мита. Такі дії великокнязівських посланців можуть бути охарактеризовані терміном “ревізія”. До того ж, у кінці тексту ревізії Кременецького замку господарський дяк називає цю акцію “ревізією” (арк. 97зв.).

Висвітленням різноаспектних інформативних можливостей ревізій українських замків 1545 р. займалися А. Яблоновський<sup>19</sup>, М. С. Грушевський<sup>20</sup>, М. П. Ковальський (характеристика публікацій ревізії 1545 р., підготовлених Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів та А. Яблоновським, ревізії як джерело до соціально-економічної історії України першої половини XVI ст.)<sup>21</sup>, С. В. Абросимова (ревізії 1545 р. як джерело до історії міст України)<sup>22</sup>, Г. В. Боряк (історико-географічні характеристики ревізій)<sup>23</sup>.

**Передумови ревізії та її підготовчий етап.** В історичній літературі давно існує припущення, що рішення про проведення ревізії замків було прийнято з ініціативи короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I і його наступника Сигізмунда Августа та за згодою Панів Рад на вальному литовському сеймі, що проходив у Бересті з середини червня до середини жовтня 1544 р. Але про підготовку ревізії замків у сеймовій ухвалі взагалі не йдеться.

<sup>18</sup> Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С. 6–7, 11.

<sup>19</sup> *Źródła dziejowe.* – Т. VI.

<sup>20</sup> *Грушевський М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. – К., 1890.

<sup>21</sup> *Ковальський Н. П.* Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2. – С. 61–63; *його ж.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 3. – С. 22–24; *його ж.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 27–29; *його ж.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 20.

<sup>22</sup> *Абросимова С. В.* Документы Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С. 85–95; *її ж.* Книги переписей Литовской Метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвуз. сб. научных трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 123–128.

<sup>23</sup> *Боряк Г. В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в.: Анализ документальных источников. Дисс. ... к. ист. н. / Ін-т історії України АН УРСР. – К., 1987 (машинопис); *його ж.* Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С. 115–116; *його ж.* Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (В аспекті історико-географічної джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С. 145–154.

Як свідчать документальні матеріали цього сейму – “Артикули прозб і отказов його королівської милості”, – на ньому обговорювалась пропозиція великого князя про організацію спільної з Королівством Польським оборони проти вторгнення турецьких військ і було ухвалено низку рішень загальнодержавного значення, пов’язаних з обороною ВКЛ<sup>24</sup>. Така увага на сеймі до питань “около оборони земської” з боку Сигізмунда I, Панів Рад і всіх станів пояснюється, передусім, вторгненням військ Туреччини в Угорщину та загрозою можливої агресії проти Польщі<sup>25</sup>. Крім цього, після укладення семилітнього перемир’я з Московською державою в середині 1542 р. значно ускладнилися взаємини Литви з Кримом, оскільки ще восени того самого року кримський хан пропонував Литві спільно з ним виступити проти Московської держави, але після підписання литовцями перемир’я з останньою, хан у відповідь відновив напади своїх орд на прикордонні волості Литви<sup>26</sup>. Тому після вирішення на Берестейському сеймі питання про успадкування Сигізмундом Августом влади у Великому князівстві Литовському та підписання 6 грудня 1544 р. Сигізмундом I акта про передачу держави в управління синові<sup>27</sup>, останній, повернувшись до Вільна, негайно взявся за зміцнення її обороноздатності. Піклування про ремонт прикордонних замків, забезпечення їх боєприпасами і продовольством входило до компетенції Панів Рад<sup>28</sup>.

Як ідеться в тексті ревізії Володимирського замку, “на початку щасливого панування” (арк. 2), тобто під час проведення сейму Панів Рад у Вільні, що розпочався в день свята Трьох Королів (6 січня) 1545 р.<sup>29</sup>, Сигізмунд Август із

---

<sup>24</sup> *Działyński A. T. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529.* – Poznań, 1841. – S. 397–412; Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. – С. 29; *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. – С. 6–7; *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 102–103, 129–130; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – С. 170; *його ж.* Крестьянская реформа западно-русского крестьянства в XVI веке. – С. 147; *Леонтович Ф. И.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. – 1907. – № 10. – С. 310; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – Томск, 1912. – Часть II: Рада Великого княжества Литовского. – Вып. 2 (1492–1569). – Прил. II. – С. 473; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 526. – Арк. 33–36зв.; Спр. 527. – Арк. 36зв.–39зв. Опубл.: Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Юрьев, 1914. – Т. XXX. – С. 103–112, 304–310.

<sup>25</sup> *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – С. 288, 289, 513; *його ж.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 224–226.

<sup>26</sup> *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-русском государстве. – М., 1958. – С. 16–25.

<sup>27</sup> *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – С. 300; *Łowmiański Henryk.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – S. 398–399.

<sup>28</sup> *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 84; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 119.

<sup>29</sup> Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствовании короля Сигизмунда Августа (1545–

Панами Радами, крім інших питань, обговорював і узгоджував свій намір щодо приведення в нормальний стан усіх прикордонних замків Великого князівства, а конкретніше, волинських і подільських, які на той час уже значно занепали й потребували особливої уваги<sup>30</sup>. В обговоренні цієї проблеми та затвердженні плану й завдань ревізії разом із великим князем, “приїхавши з вального сейму Берестейського”, повинні були брати участь “Панове Рада обоєго стану” – духовні й світські в найповнішому складі: біскупи віленський, луцький, жмудський і київський; світську частину великокнязівської ради складали воєвода віленський (він же канцлер ВКЛ), каштелян віленський, воєвода троцький, каштелян троцький, староста жмудський, воєводи інших земель, маршалки земський і дворний та підскарбій земський, а також писарі й секретарі<sup>31</sup>. Обговорення таких питань господарем та його радою завжди узгоджувалося з фінансовою ситуацією в державі та можливостями державного казначейства – Скарбу господарського. Обліком доходів і видатків, а також звітуванням перед великим князем і Панами Радами займався державний казначей – підскарбій. Від нього значною мірою залежала безпека краю й уся справа оборони, він же видавав кошти на різноманітні військові потреби<sup>32</sup>. Веденням касових відомостей Скарбу займався особливий скарбовий писар (дяк).

Далі, після прийняття рішення щодо проведення ревізії замків та призначення ревізором (імовірно, за поданням підскарбія) дяка, господарського дворянина Льва Потійовича Тишкевича<sup>33</sup>, канцлер литовський мав оголосити

---

1572 г.) / Изд. кн. М. Оболенским и проф. И. Даниловичем. – М., 1843. – Т. 1. – С. 1–2; *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 107; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 474.

<sup>30</sup> Про попередню перевірку стану обороноздатності та забезпечення озброєнням Володимирського та Луцького замків свідчать два листи з фонду “Архів Сангушків”, написані в Кракові 31 січня 1540 р.: перший – королеви Бони до володимирського старости Федора Андрійовича Сангушковича, другий – короля Сигізмунда I до луцького старости Федора Михайловича Чорторийського. У них ідеться про направлення дворянина королеви Бони Яна Вікторина в Луцьк і Володимир із завданням: “осмотрети яко веж старых и новых, и всякого будованя замкового, и парканов мѣстских, и к тому вѣлели ему в тых замкох нших осмотрети и пописать дѣла великии и малыи, и гаковницы, ручницы, порохи, салетры, свинец, олово, серки, всякии рѣчи броннии от мала и до велика, которьи-колвек в тых замкох нших будут...” (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teki Rzymskie. – IV. – № 2, 3).

<sup>31</sup> *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 80; *Леонтович Ф. И.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. – 1907. – № 9. – С. 136–148; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 2–5, 14–15, 27, 105.

<sup>32</sup> *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 178–179; *Сагановіч Г. М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. – Мінск, 1994. – С. 34.

<sup>33</sup> Лев Потійович (Потій) Тишкевич походив з Підляського воєводства, де володів селом Рожанкою, розташованим на лівому березі р. Буг, нижче містечка Володави. Був родоначальником роду Потіїв і батьком Адама-Іпатія Потія, берестейського каштеляна,

рішення господаря та Панів Рад, і, як керівник державної канцелярії, повинен був дати розпорядження присутньому на засіданні господарському писареві підготувати “науку” (ревізорську інструкцію) та “листи господарські”, які б підтверджували повноваження ревізора. Господарським писарем на той час був Валеріан Протасович Сушковський, в тексті: “Валеріан, писар” (арк. 5зв.), який з 1545 р. систематично випускав документи від імені великого князя<sup>34</sup>. Раніше, коли в 1536–1543 рр. він був писарем королеви Бони, у той же час (1537–1546 рр.) у неї служив дворянин Лев Потійович Тишкевич<sup>35</sup>. Тому не виключено, що в господарській канцелярії він допомагав Сушковському оформлювати різноманітні документи, в тому числі й чистові варіанти документів для ревізії, в якій йому належало брати безпосередню участь. Далі, вже на місцях проведення ревізії замків, паралельно з виконанням суто ревізорських функцій, дяк повинен був виконувати свої головні професійні обов’язки: письмово фіксувати всю інформацію, яка мала бути отримана шляхом особистого обстеження замків та опитування місцевих урядників і свідків. Як представник Скарбу, він був зобов’язаний ознайомитися з фінансово-звітною документацією, пред’явленою місцевими урядниками.

Як відомо, головною причиною занепаду замків було часткове або повне припинення виконання князями, панами й шляхтою земських повинностей з ремонту та нагляду над оборонними спорудами й мостами, що вони були зобов’язані робити, отримавши королівські привілеї на села, які раніше були замковими, при умові, що вони самі налагодять виконання таких повинностей. Наступна причина занепаду замків крилася в передачі в держання замків та всієї належної до них маєтності (у комплексі вона складала господарську власність – староство) господарським намісникам – “старостам замків” – за виконання адміністративних, судових, поліційних та військово-організаційних функцій у повітах. Певну суму від прибутків із цих маєтностей старости сплачували до державного Скарбу, а кошти, що отримувалися зверх тієї суми, йшли

---

володимирського і берестейського біскупа та київського уніатського митрополита. Закінчив свою кар’єру на посаді підскарб’я надвірного і писаря (секретаря) у статусі найвищого, тобто намісника канцлера при великому князі. Помер 1 квітня 1550 р. (Encyklopedyja Powszechna. – Warszawa, 1865. – Т. XX. – S. 873; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 421; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. – Poznań, 1958. – Т. III. – S. 195; *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba.* – Kórnik, 1994. – S. 128, 230; *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 95; *Hawryluk Jerzy.* Podlasze. Śladami ruskiej przeszłości. – Bielsk Podlaski, 2000. – S. 101); METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2004. – Т. III. – С. 151, 152, 172.

<sup>34</sup> *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – С. 421; *Груша А.* Службовы склад і структура канцелярыі Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2001. – Том I. – С. 27.

<sup>35</sup> Исследования по истории Литовской метрики. – М., 1989. – С. 372.

до їхніх власних кишень. Отож старости часто занедбували свої обов'язки з утримання замків і натомість зосереджувалися на пошуках можливостей отримання все більших доходів для власного збагачення. Тому ревізор одночасно мав перевірити джерела й систему грошових надходжень зі староств до Скарбу, а також використання на місцях коштів, наданих Скарбом на будівництво й ремонт замкових веж, городень та на озброєння замків і оплату праці замкових пушкарів.

Привілеї на маєтності, надані великими князями литовськими князям, панам і шляхті, знаходилися в руках останніх і ніхто, крім них, не знав і не пам'ятав, на яких умовах вони їх отримали<sup>36</sup>. У зв'язку з такими обставинами господар і чиновники Скарбу намагалися отримати відомості про умови роздач, сподіваючись відновити контроль над утраченими раніше маєтностями. Тому в ході цієї ревізії великокнязівський ревізор мав з'ясувати, яка кількість маєтностей була передана в ленне володіння, а яка на той час залишилася при замках у складі староств. Зібрані й зафіксовані дані такого змісту мали допомогти Скарбові припинити в подальшому привласнення державних маєтностей магнатами й шляхтою<sup>37</sup>. Отож всі, хто тримав такі маєтності, мали прийти на сеймики зі своїми привілеями та покласти їх перед ревізором для ознайомлення.

На той час у багатьох населених пунктах, розташованих на головних торговельних шляхах, з'явилося немало нових приватних митниць, що створило додаткові перешкоди торговельно-економічному розвитку міст та містечок і призвело до зменшення сум митних зборів державних комор і прикоморків та фінансових надходжень до господарського Скарбу. Тому на сеймиках мали бути покладені й привілеї на мита, які б підтверджували законність існування певної кількості митниць та допомогли виокремити із загального їх числа ті, які було влаштовано самовільно й незаконно.

**Хід ревізійної акції.** У листі Сигізмунда Августа від 12 квітня 1545 р. до єпископа, великокнязівських урядників, князів, панів, зем'ян і міщан Волинської землі коротко викладено події першого етапу акції за участю самого лише Л. Потійовича Тишкевича. У ньому великий князь зазначає, що Тишкевич повідомляв його письмово про вчинений волинськими зем'янами в Луцьку й Володимирі спротив ревізорським діям, як йому було пояснено, через те, що на той час на Волині були відсутні “князі старости замків тамошніх” та “старші” князі й пани, – усі вони все ще перебували разом із господарем на сеймі Панів Рад у Вільні: “...были тутъ при нас, гѣдри, у Вилни” (арк. 4зв.). Крім цього, зі слів великого князя видно, що Тишкевич також вивчав ситуацію стосовно приватних митниць у різних населених пунктах цього регіону і прийшов до висновку, що деякі зем'яни, не маючи на те права, запровадили нові митниці у своїх маєтках і, збираючи там мито, завдавали значної шкоди королівським

<sup>36</sup> *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – С. 515.

<sup>37</sup> *Źródła dziejowe.* – Т. VI. – С. VII–VIII; *Kolankowski Ludwik.* Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548. – Lwów, 1913. – S. 240–241.

містам та державним митним коморам. Про це ревізор письмово доповідав великому князеві. Усі ці події належать до першого етапу ревізії, який охоплював період від середини січня до кінця засідань господарського суду (“років судових”).

Початком другого етапу ревізії можна вважати час завершення засідань “років судових”, коли великий князь разом із Панами Радами міг приступити до обговорення обставин невдалої спроби проведення ревізії волинських замків Тишкевичем. Як ідеться в тому самому листі, взявши до уваги спротив, учинений зем'янами ревізорів на Волині, Сигізмунд Август на цей раз вирішив надіслати в той регіон двох осіб: як комісара – луцького й берестейського біскупа, радника великого князя з політичних та економічних справ Юрія Фальчевського<sup>38</sup> та, повторно, дяка Тишкевича. Комісар, як правило, надсилався великим князем у справах, що вимагали проведення слідства на місцях, опитування свідків та винесення рішення.

Як видно з тексту господарського листа, Сигізмунд Август, намагаючись покарати противників проведення ревізії і пам'ятаючи про невиконання ними ж на початку 40-х років наказу Сигізмунда I з'явитись на сейм до Вільна для “ревізії листів”, а також про невиконаний наказ пред'явити ці документи на Берестейському сеймі 1544 р., – був змушений перейти до рішучих дій. Тому цього разу великий князь вимагав від ревізорів розглянути ситуацію щодо правомірності збору мит у шляхетських маєтках і, що було найнеприємнішим для місцевих власників, наказував їм усім по приїзді ревізорів зібратися у Володимирі й Луцьку та взяти з собою для перевірки привілеї на маєтків-вислуги й мита. Крім цього, згідно з постановою Берестейського сейму про оборону держави, ревізори мали отримати від князів, панів і шляхти переліки їхніх підданих.

---

<sup>38</sup> Рід Фальчевських походив із Каліського воєводства (Польща), а родове прізвище було прийняте від назви села Фальчева (Фаліщева). На біскупство Юрій Фальчевський був призначений 1535 р. за рекомендацією королеви Бони після переведення біскупа Яна з віленської катедри на познанську, а князя Павла Гольшанського – з луцької на віленську. Фальчевський був першим поляком, який увійшов до литовської Таємної Ради, був фінансовим та економічним радником королеви Бони, співпрацював із нею у справі повернення (“ревіндикації”) королівських маєтностей з рук шляхти в розпорядження Скарбу, управляв за її дорученням волинським митом і активно сприяв поширенню католицизму на Волині. Помер у містечку Торчині в лютому 1549 р. Мав трьох братів: Станіслава (згадується в ревізії Кременецького замку), Петра й Францишка. Станіслав служив при дворі королеви Бони, ставши з часом кременецьким старостою; 1545 р. був переведений королевою на Кобринське староство, тоді ж написав польською мовою популярну хроніку з історії Польщі X–XIII ст. Другий брат, Петро, був одним з авторів “Устави на волоки” Сигізмунда Августа. Будучи дворянином королеви Бони, вивчився під її керівництвом на першорядного економіста й став одним з найвидатніших спеціалістів-аграріїв того часу. Третій, наймолодший, брат допомагав Юрію в управлінні маєтностями луцького біскупства, а після його смерті перейшов на службу до королеви Бони і 1554 р. отримав в управління Ковельське староство (*Źródła dziejowe*. – Т. VI. – S. IX–X; *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków, 1938. – Т. IV. – S. 1–4; *Pociecha W. Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*. – S. 193–194).



4 червня 1545 р. з “листами господарськими” біскуп Юрій Фальчевський і господарський дяк Тишкевич прибули до Володимира. Тільки на третій день після їхнього приїзду в замок зібралися представники заможних верств Володимирського повіту, та й то не всі, а лише частина тих, хто мав прибути – близько п’ятдесяти осіб, інші з різних причин до Володимира не з’явилися (арк. 3–3зв.). Перелік імен “старших” (єпископа, князів, панів і зем’ян) був складений Тишкевичем (арк. 3–3зв.). Змирившись із такими обставинами і не маючи можливості й далі чекати приїзду інших, у відповідності з установленою для господарських посланців процедурою, Фальчевський і Тишкевич пред’явили присутнім учасникам зібрання королівські листи й зачитали їх (арк. 3зв.–5зв.). Вислухавши королівські накази, деякі з волинян взяли у ревізорів копії тих листів, а після цього, порадившись між собою, дали усну вірнопідданчу відповідь і запропонували їм перенести зібрання до Луцька, де зберігався головний земський привілей, пообіцявши зібратися там у повному складі й показати всі привілеї на маєтки-вислуги й мита (арк. 5зв.–6зв.). Погодившись на цю пропозицію, ревізори зосередили свою увагу на Володимирському замку<sup>39</sup>.

Ревізори склали перелік замкових веж (всього 5: Воротна, князя Коширського, Міська, Земська, Королівська), городень (всього їх було 69), королівського будинку і замкового мосту з докладним описом їхнього фізичного стану та переліком імен князів, панів і шляхтичів, зобов’язаних доглядати й ремонтувати ці споруди (арк. 6зв.–12зв.). Було оглянуто замкове озброєння й боеприпаси, складено його “реєстри”, з’ясовано порядок несення сторожової служби та забезпечення замку продовольством (арк. 13зв.–14зв.). Єдиною волостю, що залишилася при замку, була Смідинська (арк. 15). Всі інші замкові двори, села й волості були роздані. Оглянувши міські укріплення й озброєння (арк. 15зв.–17), ревізори виклали свої рекомендації про вигоди спорудження греблі на р. Рилавиці і відбули до Луцька (арк. 17–17зв.).

15 червня в королівському палаці Луцького замку на ревізорів уже чекали “старші” обох повітів: єпископи володимирський і луцький, старости Володимирського й Луцького замків, князі Чорторійські та деякі інші князі, пани й зем’яни, перед якими були зачитані королівські листи (арк. 18–18зв.). На третій день з Володимирського повіту прибуло ще 27 осіб, з Луцького – 135. Князі Острозькі, Заславський, Вишневецький, Корецький, Курцевич та інші “повітники” з різних причин на сеймик не з’явилися (арк. 19–23).

---

<sup>39</sup> З розповідей князів, панів і зем’ян ревізори дізналися, що за часів королювання Казимира Володимирський замок згорів, а з часом король, особисто прибувши до міста, наказав відбудувати замок силами й коштами Слонізької, Волковиської, Більської, Берестейської та інших волостей. Як стало відомо зі слів опитуваних, з часів тієї відбудови минуло більше ста років. Ітінерарій короля Казимира Ягелона дозволяє точно встановити термін його перебування у Володимирі – з 31 жовтня по 4 листопада 1487 р. (*Сулковска-Курасева И. Итінерарий Казимира Ягеллона // Исследования по истории Литовской Метрики. – М., 1989. – С. 325*), тобто ці події відбулися не більше, ніж за 58 років до ревізії 1545 р. Тоді ж Володимирське староство було даровано королем Олександрові Сангушковичеві.

Коли було покінчено зі складанням поіменних переліків присутніх та відсутніх на сеймику, біскуп запропонував усім висловитися з приводу викладеного в королівських листах (арк. 23зв.). Через уповноважених присутні вручили біскупові листа, в якому одностайно відмовилися пред'явити привілеї ревізорам, пояснивши свої дії відсутністю на сеймі князів і панів Кременецького повіту та членів господарської Ради, які мають маєтки на Волині. Вони пообіцяли пред'явити свої привілеї на черговому вальному сеймі, але тільки при умові, що те ж саме зроблять представники Київської, Полоцької, Вітебської, Жомоїтської земель та підляських повітів. Крім цього, висловили зауваження з приводу розпорядження короля скласти переліки їхніх підданих і нагадали про даровані їм “вольності” від надання стацій та підвод послам і гінцям та на право тримати корчми. Також висловили незадоволення високими митами, які беруть із них та їхніх підданих у господарських й приватних містах (арк. 23зв.–25).

Біскуп, “хитрість справи їх узнавши”, наступного ж дня дав гнівну відповідь, де звинуватив волинян у зневажанні справи й розпоряджень великого князя та в ігноруванні земської ухвали, прийнятої на вальному сеймі в Бересті (арк. 25зв.–26зв.). Після цього старости та головні князі одразу ж відсторонилися від заяви всіх інших князів, панів і зем'ян і наступного дня запропонували прийняти іншого листа (арк. 27–29зв.). З його змісту ревізори зрозуміли, що оглянути привілеї їм все одно не вдасться, а тому були змушені перейти до виконання наступного завдання ревізії. Тож вони вислухали й записали скаргу війта та володимирських міщан на князів Чорторійських (арк. 30зв.–31), описали три вежі “вишнього” замку (Воротну, Владичу, “Вежу за доми королівськими”), його бланкування, два дерев'яні будинки, замковий міст, узвід (арк. 31зв.–34). В “окольному” замку оглянули міст, узвід до воріт, описали Воротну вежу та укріплення його лівої сторони: три вежі (Перемильську, Пінську та “Остаточну”) і 24 дерев'яні городні (арк. 35–37зв.). З правого боку від Воротної вежі до початку мурованої частини укріплень було 8 дерев'яних городень (арк. 38–39). Окремо, на мурованій частині правої сторони “окольного” замку, вони описали 37 городень та 4 вежі (князів Чорторійських, Свинюську, князів Четвертенських і Архімандричу) (арк. 39–42зв.). Тож в “окольному” замку було 69 городень та 8 веж (арк. 42зв.). Далі ревізори оглянули замкові перекопи й вали і висловили свої критичні зауваження про їхній стан, підрахували й описали все замкове озброєння (гаківниці, кії, гармати та боеприпаси до них) (44зв.–45зв.), відзначили повну відсутність продовольчих запасів у замку (45зв.–46); докладно описали Великий земський міст, в якому нарахували 165 городень, поіменно вказавши осіб (загальною кількістю 327), зобов'язаних утримувати й ремонтувати кожную з них (46зв.–54).

Далі ревізори вислухали скарги луцьких та володимирських міщан про збір у них “нових незвичайних” мит у приватних містечках і на торгах та про невиконання міських повинностей власницькими підданими, які мешкали в Луцьку й Володимирі (надання підвод, сторожовщина, ремонт мостів і замкових укріплень та ін.), а також про заборону міщанам брати дрова й деревину

в пуццях і дібровах, косити траву та випасати худобу (арк. 55зв.). Для доказів своєї правоти в питанні щодо мита міщани показали судовий лист короля Казимира, де вказувалось, в яких населених пунктах дозволялось брати мито, а в яких ні (арк. 55зв.–56зв.). Також вони поклали перед ревізорами лист короля Олександра про дозвіл брати деревину в пуццях і дібровах, які належали князям і панам (арк. 55зв.). На додаток до листа Казимира міщани пред'явили ще й “реєстр” не вказаних у попередньому листі населених пунктів з митницями, що з'явилися тільки в період правління Олександра та Сигізмунда I (арк. 56зв.–58зв.). Згідно зі своїми повноваженнями ревізори склали ще й свій перелік населених пунктів, де дозволялось або заборонялось брати мито (арк. 60зв.–61зв.), а в усіх інших ревізори, під загрозою втрати маєтку, заборонили брати мито до того часу, поки не будуть пред'явлені привілеї і не буде прийнято королем відповідне рішення. Потім ревізори розглянули скаргу представників єврейської громади Луцька на князя Матвія Четвертенського про пошкодження їхнього кладовища та влаштування ставка на річці Яровиці (арк. 65зв.–66). Також вислухали низку скарг вїйта й міщан про торговельну діяльність підданих князя в Луцьку й запровадження ним на передмісті Яровиці торгів у неділю і в четвер, які шкодили торгівлі міста, де торги відбувалися в понеділок і п'ятницю (арк. 66), та про заборону князя пасти худобу на міських випустах, а також про надання їм прихистку й вилучення з-під магдебурзької юрисдикції деяких міщан-ремісників, які, вчинивши злочин, втікали з міста до нього, уникаючи покарання (арк. 67). Потім ревізори склали перелік замкових і ключових сіл (нараховано 30), в якому вказали кількість дворич, служб, данин і грошових податків на замок і на ключ (арк. 69зв.–73). Перелік доходних статей Володимирського староства староста подав окремим реєстром (арк. 73–74зв.). Реєстр доходів ключницького уряду підготував для ревізорів луцький ключник Загоровський (арк. 74зв.–75). Старости володимирський та луцький вручили переліки волостей і сіл, розданих від обох замків: всього 105 сіл, 6 замків, 4 двори, 2 волості, 16 дворич (арк. 76–80). Далі ревізори зібрали дані про стан переданих у держання трьох монастирів: Пересопницького Пречистенського, Дорогобузького Спаського, Дубишенського Введенського (арк. 80–81). На завершення було проведено огляд міських укріплень і озброєння, після чого ревізори виклали свої міркування щодо причин занедбаності замку, міських укріплень, бідності та безправ'я основної маси міщан.

Ревізію Кременецького, Вінницького, Брацлавського і Житомирського замків дяк Тишкевич проводив уже самостійно – біскуп Юрій Фальчевський за станом здоров'я був змушений залишити його. Отримавши після цього королівського листа із Кракова з наказом продовжувати ревізію замків, дяк заздалегідь повідомив кременецького старосту Щасного Герцика про свій приїзд і запропонував йому розіслати князям, панам і зем'янам Кременецького повіту розпорядження з'їжджатися до Кременця (арк. 83).

21 липня Тишкевич прибув до міста і, не побачивши там жодного з місцевих повітників, сам розіслав їм повторні запрошення терміново з'явитися до Кременця та чекав їхнього приїзду протягом цілого тижня. Втративши надію побачити

повне зібрання повітників, він вирішив приступити до огляду замку, а тих князів, панів і зем'ян, хто прибув на той час до Кременця, і тих, "котрі їхати не хотіли", вписав до окремих реєстрів (арк. 83зв.–84зв.). Оскільки городничий та інші старші за віком повітники були відсутні, отримати найдавніші дані про побудову замку й мостів ревізорів не вдалося, а довелось вдовольнитися тим, що він почув від присутніх. Усі відомості про будівництво та ремонт двох замкових мостів (арк. 84зв.–86зв.), переліки городень (усього їх було 33) і осіб, які повинні їх утримувати (арк. 87–89зв.), а також відомості про замкові стіни, вежі (3), башти, криницю, будівлі всередині замку, узвід, ворота, замкову сторожу, провіант – ревізор вніс до реєстрів, окремо був складений реєстр замкового озброєння (арк. 91зв.–92зв.). Далі ревізор склав перелік замкових сіл і дворів (усього їх було 18), вказавши кількість мешканців у кожному з них та їхні повинності на замок (арк. 92зв.–94зв.). Також був підготовлений перелік сіл, що раніше належали замку, а з часом були даровані як вислуги або передані в держання – таких сіл було 7 (арк. 94зв.). Після цього ревізор спробував отримати відомості про стан обороноздатності міста Кременця та його озброєння, але місцеві бурмистри й радці відмовились говорити з ним і заявили, що вони є підзвітними лише королеві Боні (арк. 94зв.). При цьому ревізор відзначив занедбаність міських укріплень та ставка під містом, давно залишеного старостою поза увагою (арк. 95). Потім він вислухав скарги кременецьких міщан: у першій були вказані всі населені пункти, де з них брались нові незаконно запроваджені мита (арк. 95–95зв.); у другій міщани скаржились на зем'ян і старосту, які забороняли їм їздити до міських дібров та борів по деревину й дрова (арк. 95зв.).

На питання ревізора стосовно маєтків-вислуг зем'яни-шляхта стверджували, що володіють тільки отчизнами, дідизнами та прадідизнами, а ті, хто їх має, – Острозький, Заславський, Вишневецькі, Четвертенський та Боговитиновичі – обіцяли самі повідомити про це господареві (арк. 90–91зв.). Коли зайшлося про виконання повинностей з надання підвод і стацій, – всі заявили, що посли й гінці через Кременець "перед тим з веку ... не хоживали", тому й жоден із них підвод і стацій зі своїх маєтків не давав, до того ж, уже кілька десятків років "тая україна впусти лежала" (арк. 91зв.).

Їдучи дорогою через Кузьминську волость, Тишкевич обрахував села Красилівського замку (всього їх було 9), які були відібрані за рішенням короля Сигізмунда I від Кременецького замку й передані князю Костянтиніві Острозькому (арк. 96–96зв.); також порахував села кузьминських бояр (33), пусті селища (16) (арк. 96зв.–97), маєтки й селища Кузьминської волості й зем'янські. Всього було нараховано сіл цієї волості та боярських і пустих селищ 73 (арк. 97–97зв.).

До Вінниці ревізор прибув 5 серпня і одразу ж зустрівся зі старостою, ротмистрами князями Корецьким і Заславським, "людьми пенежними". Опис замку проводився у присутності запрошених ревізором зем'ян і міщан. Замок мав лише 30 городень і 3 вежі, був замалим і майже непридатним для захисту й утримання населення під час татарського нападу (арк. 98–100). Ремонтувати

замок зем'яни й міщани відмовлялись через відсутність коштів. Ревізор описав порядок несення замкової сторожової служби (арк. 101), склав перелік озброєння та боєприпасів замку (арк. 101–102), охарактеризував замкових пушкарів (арк. 101зв.), вислухав свідчення старости про поставки продовольства до замку (арк. 102), з'ясував, які повинності мали виконувати зем'яни й міщани (арк. 102зв.), записав повинності єдиного замкового села Мизякова (арк. 102зв.), підрахував кількість будинків господарських міщан і людей боярських у місті Вінниці (253 будинки) (арк. 103зв.), склав перелік сіл, що “тягнуть” до Вінницького замку, з'ясував кількість підданих у кожному з них, а також господарських і боярських людей. Загальна кількість мешканців у місті й повіті Вінницького замку становила 1113 осіб (арк. 103зв.–104зв.).

21 серпня Лев Потійович Тишкевич розпочав ревізію Брацлавського замку. Спочатку на основі свідчень зем'ян та міщан він записав короткі відомості про будівництво замку королем Олександром, згодом князем І. К. Острозьким та зем'янами й міщанами (арк. 105зв.). Далі, описуючи замок, зафіксував міст, узвід, ворота, усі вежі й городні та імена тих, хто їх будував. Усього в Брацлавському замку було 26 городень і 6 веж (арк. 105зв.–107). За свідченнями старости, зем'ян і міщан замок не мав ніякої сторожі, окрім двох слуг, які стерегли ворота (арк. 107). Потім було складено реєстр озброєння та боєприпасів, перераховано замкових пушкарів, відзначено повну відсутність продовольчих запасів у замку (арк. 108–108зв.). Міщани й зем'яни заявили про свою незгоду давати підводи до Вінниці й далі (арк. 109зв.). Щоб дізнатись, у чиїх руках знаходилися селища, які раніше належали замку, ревізор звернувся до брацлавських міщан, і ті дали йому реєстр тих селищ (арк. 110–110зв.). Зем'яни стверджували, що тримають селища згідно з привілеями, які покажуть тільки в тому разі, якщо це ж саме зроблять князі й пани Волинської землі. Далі міщани нагадали про втрачений на той час податок – подимщину, – що раніше брався на замок із зем'янських підданих і козаків. У відповідь зем'яни заявили, що цей доход належить тільки їм, оскільки збирається з їхніх же підданих, до того ж інших доходів вони взагалі не мають (арк. 111). Згідно зі ще однією скаргою міщан, зем'яни відмовлялися спільно з ними давати стації послам і гінцям (арк. 111зв.). На прохання зем'ян староста й ревізор дозволили запровадити в Брацлаві посаду особливого в'їта, який мав керувати зем'янськими підданими (арк. 111зв.). Після цього ревізор переписав усі будинки бояр, їхніх підданих та господарських міщан, які мешкали при замку. Будинків бояр і вдів було нараховано 33, тих, які належали їхнім підданим та священнослужителям, – 160, міщанських – 229, міщанських пасік – 27. Загальна кількість будинків у Брацлаві на той час становила 390 (арк. 112). Такі підрахунки проводились для інформування короля про кількість бояр і їхніх підданих, а також міщан, які в разі необхідності зі своїм озброєнням та кінями мали б виступити на військову службу. Це було потрібно й для того, щоб узяти на облік тих осіб, які, прибувши невідомо звідки й назвавшись боярами, тримали селища, не маючи на те документальних підтверджень, та ухилялися від господарської служби (арк. 112–112зв.). На той випадок, якби постало питання про відібрання селищ, ревізор вирішив

з'ясувати “хто якого стану є” і якими селищами володіє. “Старші” зем'яни одразу ж пред'явили йому поіменний список осіб свого кола, всього 23 особи. Вони ж склали перелік зем'ян, яких “братією собі не менують”, – таких, за їхнім виразом, “подлейших” було нараховано 14, а їхніх дворищ – 28 (арк. 112зв.–113зв.). На завершення ревізії Тишкевич виступив із пропозицією запровадити грошовий податок із пасік, а отримані кошти направити на утримання пушкарів Вінницького і Брацлавського замків та на оплату поточного ремонту цих замків і поставки туди провіанту (арк. 113зв.–114).

2 вересня Тишкевич розпочав перевірку останнього з охоплених ревізійною акцією замків – Житомирського. Він оглянув і докладно описав стан веж, бланкування, вказав на значні недоробки щойно збудованого замку (арк. 114зв.), а також на нераціональне використання площі Замкової гори та повну відсутність у замку засобів оборони: каміння, кілля, колод (арк. 115–115зв.). У зв'язку з тим, що замок був побудований незадовго до ревізії і вежі й городні ще не були розподілені між зем'янами, – ревізорів залишилось лише підрахувати їх. Усього в замку було 45 городень, 4 вежі і 2 башти (арк. 116). Потім він склав поіменний реєстр зем'ян, які володіли селищами й підданими. Було зафіксовано панів і зем'ян 22, їхніх селищ 39, підданих – 104 особи, господарських міщан у Житомирі 49 димів, стрільців і слуг замкових – 11 (арк. 116–117). Також він склав окремих реєстр тих, хто згідно з давньою повинністю вирішив зайняти й утримувати городні, вежі та башти замку (арк. 117зв.–118зв.). Крім цього, ревізор зареєстрував 10 селищ, власники яких загинули у конфліктах із татарами або померли, не залишивши нащадків (арк. 118зв.–119). Відзначив і відсутність нового замкового мосту (арк. 119зв.). Тоді ж він ознайомився з листом Сигізмунда I від 28 вересня 1544 р., яким житомирські зем'яни та їхні піддані звільнялися від повинності будувати замковий міст, “кликати” на замок та давати десятину (арк. 120–120зв.). Ознайомився також із представленим міщанами листом короля Олександра до житомирського намісника від 30 грудня 1500 р., яким наказувалося залучати князівських і боярських підданих до мостових робіт (арк. 120зв.–121). Потім ревізор вислухав свідчення зем'ян про виконання їхніми підданими кликунської та сторожової повинностей (арк. 121зв.–122), відзначив повну відсутність продовольчих запасів у замку (арк. 122), зафіксував 2 млини, що працювали на замок, та 2 ставки, за якими доглядали зем'янські піддані разом із міщанами (арк. 122–122зв.); розпитав старосту про його доходи від корчми, довідався про відсутність грошових податків із міщан на замок та про єдину їхню повинність – косити на замок один день на рік (арк. 122зв.–123). Також з'ясував, що стації й підводи послам, гінцям та господарським дворянам раніше давали міщани, а після розорення міста Менглі Гіреєм король Казимир звільнив їх від виконання цих повинностей, але видані ним “листи-визволені” згоріли в замку. Зем'яни також заявили, що підвод і стацій не давали і не повинні давати, а татарських послів староста утримував із корчем. У зв'язку з цим ревізор вислухав прохання зем'ян про виділення зі Скарбу коштів на утримання послів і гінців (арк. 123–123зв.). Далі ревізор склав реєстр замкового озброєння й боєприпасів, занотував відомості про замкового пушкаря та його вимогу підвищити платню (арк. 123зв.–

124), склав перелік волостей і сіл, які були роздані від замку, та вказав утрачені данини, служби, замкові роботи (арк. 125–125зв.). На завершення він вислухав бояр і міщан, які просили звільнити їх на кілька років від податків та повинностей давати стації і підводи, а також дозволити їм вільно будь-куди їздити й займатися торгівлею (арк. 126).

**Реконструкція складу ревізорської документації.** У текстах ревізій згадуються три комплекси ревізорської документації – “книги”, “реєстри князя біскупа” та різноманітні ревізорські “реєстри”. Публікатори посольської книги Коронної метрики 1447–1454 рр. зазначають, що “метричні книги, названі з самого початку реєстрами королівської канцелярії, ще не були книгами у власному значенні цього слова, – це були більші або менші в’язки зошитів, які склалися в міру потреби щоразу з різної кількості аркушів або навіть окремих піваркушів паперу”<sup>40</sup>. На думку Е. Баньоніса, в кінці XV – на початку XVI ст. слово “книги” (у множині) вживалося в канцелярії ВКЛ не як “книга” в сучасному розумінні цього терміна, а як найменування на рівні поняття всієї документації канцелярії ВКЛ, призначеної для довгострокового зберігання<sup>41</sup>. Такі важливі ревізійні документи, як королівський лист від 12 квітня 1545 р. (арк. 3зв.), постанова ревізорів із наказом князям, панам і шляхті Володимирського повіту перебудувати їхню спільну вежу в замку (арк. 9зв.–10зв.), свідчення служebníків Луцького замку про доставку листів князям із запрошенням прибути до Луцька (арк. 23зв.), пред’явлені старостою князем Кошерським і його сином в Луцьку два привілеї (арк. 30зв.) – були вписані до “книг”. Одразу ж після записання до “книг” ці документи набували юридичного статусу і в майбутньому не підлягали переписуванню в канцелярії. У ревізії Володимирського замку зафіксовано факт здійснення випису з цих “книг” і скріплення його печатками біскупа й дяка (арк. 10зв.). До того ж, як видно з текстів ревізії Луцького замку, крім “книг” у розпорядженні біскупа Фальчевського була окрема збірка документів – “реєстри князя біскупа”, що включала численні листи-привілеї князів Кошерських, вписані на сеймі 1544 р. в Бересті: “многии привильа и листы свои передъ гѣдремъ его мѣлстѣю покладали, которыи жъ суть в реистрех князя бискупа ... ѡписаны” (арк. 30зв.). Можливо, “реєстри князя біскупа” були взяті для того, щоб не вписувати повторно ті привілеї, які вже пред’являлись волинянами на сеймі в Бересті. Варто підкреслити, що згадки про “книги” та “реєстри князя біскупа” на арк. 30зв. ревізії Луцького замку є останніми. Це пов’язано з хворобою і від’їздом біскупа Фальчевського.

Ще одним різновидом ревізорської діловодної документації є багаторазово згадувані в текстах записи різноманітного змісту – “реєстри”: описи замкових веж, городень, мостів із вказанням імен тих, хто мав їх будувати й ремонтувати;

<sup>40</sup> Книги польской коронной метрики XV столетия. – Т. I: Книга 1447–1454 гг. // Юридические памятники, издаваемые Варшавским главным архивом древних актов. – Варшава, 1914. – Вып. 2. – С. 5.

<sup>41</sup> Банёнис Э. Д. К вопросу о генезисе посольских книг (1480–1486) // Исследования по истории Литовской метрики. – С. 78; його ж. К вопросу о генезисе книг Литовской Метрики (последняя четверть XV в.) // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. – С. 40.

переліки замкового й міського озброєння, усні відомості про роздані від замків волості й села, переліки князів, панів і зем'ян, які приїжджали до міст на вимогу ревізорів, а також переліки тих, хто з різних причин не з'явився на ревізію; переліки прибутків і пожитків місцевих урядів та урядників, королівські листи. “Реєстри” відігравали роль чорнових записів різного обсягу, які після завершення ревізії і повернення ревізора у Вільно були заново опрацьовані та переписані у “книги” для довгострокового зберігання. Крім цієї категорії “реєстрів” у текстах ревізій фігурують й інші “реєстри”, які у вигляді окремих документів склалися князями, панами й шляхтою, луцьким ключником (“реєстри старі”, “ув'язчого реєстр”), війтами, бурмистрами, радцями та міщанами (“рейстр жалоби”) і вручалися ревізорам, після чого дяк переписував їх у свої “реєстри”.

Тексти книги № 561 дають змогу реконструювати склад ревізійних матеріалів, на основі яких вона сама була створена. Всі документи розділені на чотири групи за походженням:

I – королівські листи ревізорам, розпорядження ревізорів та повітової адміністрації;

II – матеріали, записані ревізорами на основі усного викладу різних осіб та урядників: *свідчення* ревізорів, старост, ключника, князів, панів і зем'ян, єпископів, міщан, купців; *скарги* війтів, бурмистрів і радців, міщан, євреїв, замкових служебників; *описи* замків, мостів; *переліки* сіл і повинностей їх мешканців, ключових сіл, селищ, медових данин, грошових податків, прихованих прибутків ключника, сіл-вислуг та їхніх власників, імен князів, панів і зем'ян та їхніх маєтків, замкових городень, веж і будівель, замкового озброєння, замкових сіл (належних замкам і розданих), волосних сіл, млинів, ставів; *заяви* зем'ян, міщан, замкових пушкарів; *прохання* зем'ян, бояр, міщан;

III – матеріали, створені в результаті особистих обстежень ревізорів: *переліки* “старших” князів і панів, зем'ян, духовенства, замкових веж, городень і озброєння, замкових пушкарів, монастирів; *звіти* ревізорів; *узагальнюючі описи* стану замків;

IV – документи, надані ревізорам: *листи* королів, князів, панів і зем'ян, міщан; *переліки* (“реєстри”) населених пунктів і мит, імен власників маєтностей у містах, доходів староств, ключницького уряду, сіл і волостей, розданих від замків, селищ, що раніше належали замкам; *королівські привілеї* окремим особам, старості, наміснику; *листи на вислугу* окремим особам; “*листи заручні*” зем'янам і міщанам.

По завершенні ревізії замків Тишкевич привіз усі зібрані матеріали до Вільна і на їх основі склав звіт королю й Панама Радам – книгу ревізії 1545 р. Чи зберігались первісні рукописи Тишкевича хоч якийсь час і якою була їхня подальша доля – невідомо. Від часу створення оригінальна книга ревізії українських замків знаходилася серед інших документів та книг архіву канцелярії, для зберігання якого використовувалося приміщення Скарбу у Віленському замку<sup>42</sup>.

<sup>42</sup>Любавський М. Литовско-русский сейм. – С. 394–397; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995. – S. 15.



**Створення книги-копії ревізії 1545 року в кінці XVI ст. Звірка копійних книг з оригінальними та зберігання Метрики у Вільні до 40-х років XVIII ст.** Згідно з твердженнями С. Пташицького та М. Г. Бережкова, переписування оригінальних книг ЛМ було розпочато 1594 року після розпорядження канцлера литовського Льва Сапегі. Насправді ж, як стверджує Я. Р. Дашкевич, цю акцію було розпочато за наказом короля. Про це прямо говориться в конституціях ВКЛ, прийнятих на Варшавському сеймі 1607 р. Від імені короля Сигізмунда III в них записано, що книги Метрики були “переписані на основі нашого усного розпорядження”. Вчений піддає сумніву й твердження про те, що переписування книг проводилося у зв'язку з їх поганим фізичним станом, набутих через несприятливі умови зберігання у Віленському замку, адже книги, “вік” яких складав близько ста років, і особливо ті, які були виготовлені за півстоліття й менше до переписування, не встигли б дійти до такого стану. Він припускає, що виготовлення книг-копій здійснювалось для того, щоб приховати якісь негожі справи, пов'язані з Метрикою<sup>43</sup>.

<sup>43</sup> Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 8–9; Довнар-Запольский М. В. Старинные описи Литовской метрики // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – СПб., 1901. – Т. VI. – С. 1–2, 353–361; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1915. – Кн. XXI. – С. XI; Бережков Н. Г. Литовская метрика как исторический источник. – М.; Л., 1946. – Ч. 1. – С. 6; Хорошкевич А. Л. К истории издания и изучения Литовской Метрики // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1973. – Т. 8. – S. 71; Sułkowska-Kurasiowa Irena. Metryka Litewska // AGAD w Warszawie. Przewodnik po zespołach. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1975. – S. 88; eadem. Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje // Archeion. – Warszawa, 1977. – Т. 65. – S. 92; Kennedy-Grimsted Patricia. The Archival Legacy of the Grand Duchy of Lithuania: The Fate of Historical Archives in Vilnius // Slavonic and East European Review. – 1979. – October. – P. 554–555; Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 9; Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki. – Cambridge, Mass., 1984. – P. 11; Kennedy-Grimsted Patricia. Czym jest i czym była Metryka Litewska? (Stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum Kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego) // Kwartalnik Historyczny. – 1985. – № 1. – S. 61; Светенко А. С. К истории описания документов ЛМ // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубл. науч. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 63; Дашкевич Я. Р. О достоверности публикаций материалов Литовской Метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской Метрики. – С. 162–164; Кяупене Юрате. Книги Вильнюсского замкового суда XVI в. в составе Литовской Метрики // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С. 73–74; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. Užrašymu knyga 5 / Parengė E. Banionis. – Vilnius, 1993. – P. 6; Абросимова С. В. Книга записів Литовської метрики № 23 (Джерелознавчий аналіз) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. I: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 109; Ходзін С. Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). “Літоўская Метрыка” // Архівы і справаводства. Навукова-практычны ілюстраваны часопіс. – Мінск, 2000. – № 2 (8). – С. 12; Дзярновіч А. “... in nostra Livonia”. – Мінск, 2003. – Т. I. – С. 72.

Для реконструкції процесу виготовлення книги ЛМ № 561 було необхідно провести дослідження всіх етапів укладання її текстів, тобто на основі вивчення почерків з'ясувати дійсну кількість упорядників книги і функції кожного з них, послідовність і обсяг виконаних ними робіт та, по можливості, шляхом перегляду інших книг Метрики і зіставлення почерків, з'ясувати їхні імена.

Роботу над створенням текстів книги-копії № 561 було розпочато досвідченим канцеляристом-рубрикаторм, рукою якого на арк. 2 зроблено два записи, що датують початок ревізійної акції, а також перше слово тексту після міжрядкового інтервалу – “Виделоса”. Цей прийом він застосовував у роботі з іншими книгами Метрики, напр.: № 7, 8. Зіставлення почерку цих перших записів із засвідчувальними підписами рубрикатора Адама Пашкевича<sup>44</sup> в кінці тексту книг записів № 5, 6 та під реєстрами змісту інших копійних книг Метрики дають підстави стверджувати, що перші записи в книгу № 561 були внесені його рукою<sup>45</sup>.

Після вписаного Пашкевичем слова “Виделоса” зі слів “его королевскои” було розпочато найбільшу за обсягом роботу зі створення основних текстів, яку здійснював окремий копіїст. Після скопійованого ним фрагмента на арк. 2–3зв. перше слово тексту листа Сигізмунда Августа “Жикгимонт” на арк. 4 своїм почерком вписав Пашкевич, а з наступного слова “Августъ” копіювання листа й наступних текстів до середини арк. 13 продовжував копіїст. На арк. 7, щоб виділити початок опису Володимирського замку, він виніс після інтервалу в підзаголовок фразу, якою він починається: “Наипервеи вежа у воротъ”. На арк. 13, після 15-го рядка, призупинив копіювання, щоб на цей раз уже Пашкевич вписав підзаголовок у перелік замкового озброєння: “А то сум бронные рєчи замку Володимєрского”. Тематично він є відмінним від попереднього блоку текстів, а тому не міг починатися одразу ж зі слова “Салитры”. У зв'язку з цим узагальнюючий підзаголовок мав бути на цьому самому місці в тексті старої оригінальної книги. Скопіювавши його, Пашкевич визначив ширину інтервалу й місце, з якого копіїст мав продовжувати свою роботу. Далі копіїст зробив широкий міжрядковий інтервал після 7-го рядка на арк. 15зв., і небезпідставно, оскільки далі починається відмінна за змістом частина ревізії – текст опису “міста Володимирського”. Відсутність в інтервалі підзаголовка можна пояснити тільки тим, що на цьому місці в тексті старої ори-

---

<sup>44</sup> Важливі дані про Адама Мацейовича Пашкевича виявив білоруський дослідник і видавець книг Метрики О. І. Груша. “Канцелярський слуга”, дяк і писар, у 1599–1609 рр. отримав низку великокнязівських данин у Литві й Білорусі: с. Дойліді і Бражельці Єйшишської вол., с. Смагури Віленського пов., с. Бялавичі Борисовської вол. Оршанського пов. (РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 8зв.–9, 171; Спр. 88. – Арк. 28–28зв.; Спр. 89. – Арк. 6зв., 143–143зв.); сам придбав земельну власність (Спр. 85. – Арк. 51зв.–52; Спр. 84. – Арк. 358) і подарував одне із сіл (Бялавичі) своєму рідному братові Філону (Спр. 89. – Арк. 143–143зв.). У 1610 р. Пашкевич набув Юданське вїтївство Жомоїтської землі (Спр. 89. – Арк. 221–222); Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Книга 44 (Книга записаў 44) (1559–1566) / Падрыхтаваў А. І. Груша. – Мінск, 2001. – С. XV.

<sup>45</sup> РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 342; Спр. 6. – Арк. 582.

гінальної книги його не було. На арк. 17зв. копіювання текстів ревізії Володимирського замку було завершено трьома рядками, нижче яких площа сторінки залишилася незаповненою.

Роботу над текстами ревізії Луцького замку, незважаючи на значний залишок місця на арк. 17зв., копіст розпочав із чистого арк. 18. Але навряд чи у старій оригінальній книзі тексти цієї ревізії були відокремлені таким значним інтервалом від текстів попередньої ревізії Володимирського замку. Можливо навіть, що тексти цих обох ревізій у старій книзі були написані єдиним блоком. На підтвердження цього припущення свідчать: по-перше, відсутність у тексті окремого заголовка до ревізії Володимирського замку; по-друге, формальний заголовок до ревізії Луцького замку: “Того ж мѣца июна ЕІ дѣна, инѣдик Г”, і, по-третє, викладені в ревізії Володимирського замку сюжети мають пряме продовження у текстах ревізії Луцького.

Датуючий заголовок до текстів ревізії Луцького замку, як свідчить почерк, на цей раз уписував ще один канцелярист-рубрикатор. Серед інших його почерк виділяється написанням зі значним натиском вертикальних штрихів та нижніх виносних елементів букв “д”, “ж”, “з”, “р”, “у”, “ц”, а також характерним написанням букви “у”, що складається з рядкового ледь помітного елемента у вигляді “v” та значно видовженого нижнього виносного, накресленого зі значним натиском та поворотом уліво. За цими ознаками вдалося з’ясувати ім’я цього канцеляриста, зіставивши почерк реєстру з текстами книги ЛМ № 15, роботу над якими він власноручно підтвердив записом на арк. 273зв.: “Olbracht Drożecki pisał”.

Підзаголовки всередині текстів на аркушах 19 (“А то повѣтники володымерский”), 19зв. (“А то есть повѣтники луцький”), 22зв. (“А тых теж, хто не хотель ехати...”), 32 (“Напервей”) писав сам копіст. Завершивши копіювання підрозділу на арк. 34, він продовжив роботу на арк. 34зв. після вписаного Дрожецьким підзаголовка: “А то ся починает будованье другого замьку Луцького, окольного”. При цьому фраза “А то суть броньнии речи замьку Луцького...” (арк. 44зв.), яка мала бути вписана як підзаголовок більшими буквами, залишилася в рядку невиділеною. Після цього кілька підзаголовків до двох підрозділів ревізії Луцького замку вписує Пашкевич: на арк. 46зв. – “А то есть попись мосту Великого, земского” і на арк. 69зв. – “А то сут села, которие ку замку Луцькому прислухають и што за службы служат и дани...”. У той же час залишилася невиділеною фраза “А то суть волости и села, котории розданы ѿть замьковъ Володымерского и Луцького...” (арк. 76). Заголовок до текстів ревізії Кременецького замку й дату її початку вписує знову Дрожецький. Далі ні рубрикатори, ні копіст не виділили в тексті фрази, які, подібно до попередніх ревізій, могли б виконувати роль підзаголовків: “А то есть дѣла и броньнии речи замку Кремьянецкого” (арк. 91зв.), “А то суть села замьку Кремьяницкого и люди тых сел, котории к нему прислухають” (арк. 92зв.), “А то тежъ села, котории розданы суть ѿт Кремьянца” (арк. 94зв.). Але в той самий час копіст вписав більшими буквами назву невеликого підрозділу – “Ставы” (арк. 97зв.). Після цього до кінця книги дати й заголовки на початку текстів ревізій

Вінницького (арк. 98), Брацлавського (арк. 105зв.) та Житомирського (арк. 114зв.) замків уписував тільки Пашкевич. При цьому невиділеними залишилися фрази, що як підзаголовки сприяли б кращій організації текстів останніх трьох ревізій: “А то суть бронньи рєчи замьку Вѣницкого” (арк. 101), “А то суть бронньи рѣчи замьку Бряславьского” (арк. 108), “А то єсть бронньи рєчи замьку Житомирского” (арк. 123зв.), “А то суть волости и села, которьи *от* замку Житомирского розданы” (арк. 125).

Відсутність певних засад при вписуванні заголовків до розділів і підрозділів цієї книги можна пояснити тільки тим, що в даному випадку ця робота здійснювалася у процесі копіювання її основних текстів, тобто тоді, коли копіїст, натрапивши на ці заголовки в текстах старої книги, звертався до Пашкевича або Дрожецького. Під час упорядкування більшості інших копійних книг Метрики така робота здійснювалась окремою акцією – всі заголовки та підзаголовки вписувалися в інтервали, залишені копіїстами між текстами документів. Якби в книзі № 561 це робилося за тим самим принципом, то така незначна за обсягом робота могла б бути виконана одним лише Пашкевичем або Дрожецьким.

Повертаючись до основних текстів ревізій, варто підкреслити, що графічні відмінності начертання літер, неоднаковий розмір і нахил у межах фрагментів текстів і при цьому відсутність чітко видимих місць закінчення одного фрагмента і початку наступного ускладнили вирішення проблеми з'ясування за почерками кількості упорядників основних текстів. Для цього довелося простежити за начертанням окремих літер в основних текстах усієї книги.

До початку тексту на арк. 6 належність письма перу одного писця не викликала сумніву – стабільний нахил літер управо, слова виписані компактно, висота літер більша за ширину, рядки відносно рівні. Титла над скороченими словами злегка вигнуті або майже прямі. Письмо цього фрагмента виглядає навіть швидким. Але далі, на аркушах 6–7зв., стабільний нахил літер управо зникає, деякі з них виписані майже вертикально, інші хиляться в протилежні сторони, стають нижчими й ширшими, рядки втрачають рівність, письмо в цілому стає важчим, повільнішим, навіть недбалим (особливо на арк. 7). При цьому дукт таких літер, як “к”, обох графем рядкової й виносної “л”, виносної “н” без титла, “ж”, “з”, “в”, з'єднання рядкової “є” та “а” зі “зметою” “р” у цьому фрагменті залишилися незмінними. Далі, вже на арк. 7зв., почерк знову стає каліграфічним, а з 10-го рядка літери відновлюють свій правий нахил і виписуються з меншим натиском пера, окрім арк. 11зв. І так до кінця ревізії Володимирського замку на арк. 17зв. включно з першими шістьма рядками ревізії Луцького замку на арк. 18. Нижче, на цьому самому аркуші, після легкого письма верхніх шести рядків, літери стають вищими й ширшими, вертикальні штрихи виписані з деяким вигином вліво, темп письма ніби сповільнився. З арк. 18зв. літери знову зменшуються, їх написання в окремих словах, навіть у межах одного рядка, нестабільне, вони різною мірою хиляться вправо. При цьому незмінним залишається написання вказаних літер. У цілому процес письма на цьому аркуші можна охарактеризувати як повільніший, порівняно з

фрагментами на арк. 2–5, 8–18. Ці особливості зберігаються до середини арк. 22зв. Після підзаголовка на арк. 22зв. почерк стає дрібнішим, але вже з арк. 23зв. літери набувають попереднього розміру, їхня графіка не змінюється, нахил літер нестабільний, причому тут же виділяються деякі слова, виписані з помітним нахилом управо; певна кількість рядків із нахилом літер управо на одному й тому самому аркуші чергується з рядками слів, літери яких виписані вертикально. Така тенденція втримується аж до арк. 44. Вказані літери виписані так само, як і на попередніх аркушах. Додатковою деталлю, що поєднує цей фрагмент із попереднім, є початкова літера “С”, виписана із засічкою на нижньому її кінці.

Далі, у порівнянні з описаною частиною текстів, літери починають виписуватись переважно вертикально, рядки стають рівними, контрастнішим виглядає вживання натискних і волосних ліній; значно рідше трапляються окремі слова й рядки, що вирізняються нахилом літер управо. З арк. 46зв. активно починає вживатися літера “є” з верхнім хоботоподібним штрихом. Крім цього, до попередніх варіантів літери “з” приєднуються ще два її варіанти, з’являється й новий варіант рядкової букви “ж”, що накреслюється без відриву пера (арк. 65, 13-й рядок, слово “жъ”); нижні виносні елементи літер “а”, “д”, “р”, “у”, “ц”, “ш” виписуються з помітно видовженими, повернутими вліво закінченнями. Написання всіх інших літер залишається незмінним. Фактором, що об’єднує ці та попередні тексти, є спосіб написання букви “и” на початку слів або окремо від них – лівий її штрих є вигнутою вліво дужкою, помітно завищеною порівняно із правим вертикальним штрихом. Так само накреслюється подібна ліва складова букви “ω”.

З арк. 55зв. знову частішають випадки появи цілих рядків, абзаців і навіть цілих аркушів (56, 58зв., 59зв.) із помітним нахилом літер управо, але з арк. 60зв. кількість таких вкраплень знову помітно зменшується до двох-трьох слів на сторінку. На арк. 89зв. після чотирьох верхніх рядків із вертикально виписаними літерами та малими інтервалами між ними відбувається поступове укрупнення літер і збільшення інтервалів. А вже на арк. 91зв. після чотирьох верхніх рядків знову починається поступова зміна в положенні літер – від нахилу вправо до нахилу в протилежний бік, і після інтервалу літери останніх дев’яти рядків на цьому аркуші вже виписані вертикально. Письмо на арк. 92зв. так само має певні відмінності від попередніх: літери стають меншими по висоті, вони ніби виписуються з більшою старанністю (особливо останні дев’ять рядків), зменшуються міжлітерні інтервали і відстань між рядками, темп письма ніби сповільнюється. Цікаво, що на цьому аркуші з’являється дещо відмінна за начертанням літера “ж”. Але зв’язують ці аркуші два особливі випадки начертання літери “д”: волосна лінія, що виводиться без відриву пера від кінця правої ніжки літери до верхньої точки в міжрядковому просторі, де починається написання вертикального штриха літери “ѣ”, а також невеличка петля на лівій ніжці цієї літери. З попередніми аркушами зв’язує також спосіб начертання великої літери “К” та літери “м” у слові “могли”, варіант якої часто зустрічається в усіх текстах ревізій від початку до кінця, в основному на початку

рядка. І, нарешті, кілька слів, що мають яскраво виражений нахил літер управо на арк. 93, абсолютно подібні до письма на арк. 56, де, до того ж, вживаються такі самі за графікою літери “и”, “з”, “к”, “м”, “н”, “е”. На арк. 94зв. у слові “Тилевка” бачимо таку саму за графікою літеру “л”, яка зустрічається на перших аркушах ревізії Володимирського замку, а також літеру “ж” у слові “Ждань” (арк. 94зв., 18-й рядок), що вперше була зафіксована на арк. 75 (5-й рядок, слово “жидове”).

Характерною рисою, присутньою в усіх текстах, є великі літери, якими розпочиналося написання окремих блоків: “А” (практично в усіх текстах у вигляді “альфи” та подібної до сучасної великої, але з вигнутими в обидва боки закінченнями скісних штрихів), “Г” (у вигляді сучасної великої), “И”, “К”, “М”, “Н” (остання у графіці латинської “N”), “П”, “Т”, “Ш”, “W” (остання на позначення початкової літери “O”), – по всіх текстах вертикальні та скісні штрихи цих літер мають засічки; “Б” (з досить коротким, ніби засічка, верхнім горизонтальним штрихом), “В” (в усіх текстах зустрічається зі звивистим продовженням лінії вліво, що утворює її нижній петлистий елемент), “З” (з поворотом видовженого нижнього виносного елемента вправо), “С” (з хоботоподібним верхнім початковим елементом), “У” (петлеподібне, із закінченнями вгору).

На додаток варто навести низку характерних прийомів начертання деяких букв, які підтверджують належність основних текстів одному виконавцеві: написання впродовж двох третин текстів літери “Д” на початку рядків, починаючи від арк. 42 (16-й рядок) і востаннє на передостанньому арк. 125 (14-й рядок), йдеться про невеличку петлю на лівій ніжці цієї літери; написання виносної літери “н” (досить крупної, як для виносної) із з’єднуючим горизонтальним штрихом, частіше хвилястим, що виходить в обидва боки за межі вертикальних штрихів літери; виносна “ц” – із занадто видовженим управо горизонтальним штрихом, без ніжки; велика літера “М” характерної графіки, що спорадично зустрічається на початку рядків; особливе написання букви “г” у слові “его”, що зустрічається в усіх текстах ревізій.

Також варто вказати на лігатури (злитні написання складів та буквосполук), що нерідко вживаються в текстах від початку до кінця рукопису, наприклад: “ца”, “др”, “ѣт”, “ау”, “тв”, “ив”, “гр”.

Важливо взяти до уваги однаковий почерк підзаголовків, уписаних на аркушах 19, 19зв., 22зв., 32, 71зв., 97зв., 113 тією самою рукою, що й основні тексти.

І на підтвердження викладеного варто додати, що, наприклад, книга ЛМ № 563, яка є майже вдвоє більшою за обсягом від книги № 561, була переписана лише одним канцеляристом, а в роботі над значно більшими книгами Метрики, згідно з кількістю абсолютно відмінних почерків, брало участь, як правило, два, рідше три переписувачі. Такі аргументи дають підстави вважати всі умовні фрагменти основних текстів книги варіантністю одного почерку і дозволяють об’єднати їх у єдиний блок, переписаний однією рукою.

При копіюванні основних текстів ревізій (арк. 2–126зв.) було використано папір двох видів: перший – із водяним знаком “Лис” (арк. 2, 5, 6, 11–123, 125),

що включає зображення герба роду Сапег, в обводі якого по колу нечітко зображення складу з трьох літер “LAR” фрагмента тексту: “LEO SAPIENA MDL CANCELAR”, датується знак 1598 роком<sup>46</sup>, в альбомі Е. Лауцевічюса подібні до нього варіанти – 1593, 1594, 1598–1600 роками<sup>47</sup>; другий вид паперу – без філіграней (арк. 3, 4, 7–10, 124, 126). Формат аркушів 20 x 31,5.

По завершенні копіювання основних текстів книги ревізій у правому верхньому куті перших шістнадцяти аркушів нумерацію кириличними літерами проставив Пашкевич: Листъ **A**–Листъ **SI**. Про це свідчить характерне для його почерку вертикальне положення букв, написання великого “Л” та рядкових “в”, “д”, “є”. Далі, від арк. 18 і до кінця книги, нумерацію аркушів проставив Дрожецький. Після цього останній мав приступити до складання реєстру змісту книги.

Реєстр змісту вмістився на одному аркуші паперу. Позиції реєстру до ревізій Володимирського, Луцького й Кременецького замків Дрожецький склав самостійно, не скориставшись готовим текстовим заголовком останньої з трьох. А вже до ревізій Вінницького, Брацлавського й Житомирського замків просто переписав заголовки з текстів. До чотирьох із шести головних позицій реєстру (до ревізій Володимирського, Луцького, Кременецького та Житомирського замків) він цілком свідомо додав ще п'ять другорядних позицій, які вказують на аркуші знаходження в текстах переліків “володимирських повітників”, переліків сіл, що належали Луцькому, Кременецькому замкам, а також тих, які були роздані від Луцького, Володимирського та Житомирського замків. Можливо, він вніс до реєстру позицію “Списанье повеѣтников володимѣрскихъ” для швидкого її віднайдення, оскільки цей перелік міститься серед текстів ревізії Луцького замку. При цьому позиція стосовно переліку “луцьких повітників” чомусь до реєстру внесена не була. У цілому, такий реєстр дає змогу швидко віднайти у книзі найважливіші ревізійні дані. Проти кожної позиції Дрожецький проставив номери аркушів кириличними буквами, один раз при цьому помилившись: проти позиції, що вказує на місцезнаходження в книзі переліку сіл, які були роздані від Житомирського замку, він помилково вписав **РКЕ** (125), замість арк. **PKS** (126). Цифрові відповідники, вписані майже згаслим світло-коричневим чорнилом, могли з'явитися пізніше, на початку XVII ст., під час її ревізування інстигатором ВКЛ Миколаєм Пузелевським. Останню позицію реєстру, як видно з особливостей письма, вписано явно пізніше, по кількох десятиліттях після його складання (хоч літери й мають вигляд півуставних початку XVII ст.), – ймовірно, в 60–70-х роках XVII ст. Про це свідчать графічні особливості букв: “а”, “б”, “д”, “ж”, “л”, “м”, “у”, “щ”, “ы”, а також факт вживання “ксі” у слові “Алеѣандра” та повна відсутність натиску пера у вертикальних елементах. Ця позиція не має відношення до жодного з етапів формування розглядуваної книги й могла з'явитися внаслідок канцелярських

<sup>46</sup> *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII w. – Wrocław; Kraków, 1969. – № 504.

<sup>47</sup> *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII. – Vilnius, 1967. – P. 247 (Nr. 1866, 1867).

розшуків листа короля Олександра від 30 грудня 1500 р. на замовлення зацікавлених осіб, можливо, депутації від житомирських міщан. Для реєстру був використаний папір, виготовлення якого, згідно з водяним знаком “Сокира” (російськ. “Топор”) в альбомі Е. Лауцевічюса, датується 1595 р.<sup>48</sup>

Далі, книги-копії були оправлені. У результаті з’явилося 190 нових книг. Про завершення тієї тривалої акції йшлося в постанові Варшавського сейму 1607 р. “О метрыках W. X. Litewskiego”. Ця сама постанова наказувала звірити нові книги зі старими, для чого від кожного повіту мало бути делеговано по одному депутату. Вони повинні були з’явитися до Вільна наступного дня по Святому Мартині (12 листопада) того самого року. Після звірки старі оригінальні книги мали зберігатися у Скарбі Нижнього замку міста Вільна, а нові – в канцелярії в розпорядженні канцлера. Останні мали використовуватись у повсякденних потребах.

Оскільки канцлер литовський не зміг бути в той час у Вільні, – справу представлення нових книг депутатам він доручив редакторові переписки Пашкевичу. Той, вчасно приїхавши до Вільна, не знайшов там жодного депутата і, склавши того самого дня заяву до гродського суду, з переписаними книгами повернувся до канцлера<sup>49</sup>. Після невдалої спроби розпочати звірку книг король призначив нову комісію. До її складу ввійшли королівський секретар Андрій Дольський та інстигатор ВКЛ Миколай Пузелевський. Пашкевич, як канцелярист найвищої кваліфікації, не міг залишитися поза роботою зі звірки книг. Свідченням цього є фрагмент тексту ревізії Луцького замку “...в Березцозь не надобє...”, дописаний на внутрішньому полі аркуша 56. Він був пропущений під час творення цієї книги-копії і дописаний на полі при звірці її текстів зі старою оригінальною вже на початку XVII ст. Порівняння букв “б”, “в”, “д”, “є”, “р” цього фрагменту з іншими записами Пашкевича дає підставу стверджувати, що звірку книги-копії з оригінальною здійснював саме він. Його зауваження щодо помилок, пропусків, помилкових повторень можна знайти на полях книг-копій ЛМ № 32 (арк. 1) та ЛМ № 35 (арк. 180, 261зв., 275, 315зв., 317зв.).

За час проведення ревізії члени комісії перегорнули всі переписані та оригінальні поточні книги до 1621 р.; позакреслювали чисті аркуші й скріпили кожну книгу своїми підписами<sup>50</sup>. У книзі № 561 на звороті останнього аркуша

<sup>48</sup> Ibidem. – P. 229. – № 1672; *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej... – № 1087.

<sup>49</sup> *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. II. – S. 449 (№ 1631); *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 9; *Леонтович Ф.* Судебные учреждения в Княжестве Литовском // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 2. – С. 191–192; *Jakubovski Jan.* Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy // Archeion. – Warszawa, 1931. – Т. 9. – S. 5; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 92; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 11; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 61.

<sup>50</sup> *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 9–10; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 88; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 92.



після імені її укладача Льва Потія Тишкевича є запис Пузелевського: “Koniec tych xiąg. Mikolaj Puzeliewski instigator W<sup>o</sup> X<sup>a</sup> Lit<sup>o</sup>” (арк. 126зв.).

По закінченні ревізії книг у 1623 р., коли на місце канцлера Льва Сапєги мав прийти Альбрехт Станіслав Радзивіл, – був складений здаточний реєстр книг-копій ЛМ, що складав 190 одиниць. Його назва: “Regestr xiąg Metryki Wielkiego Xstwa Litt-go ode mnie Leona Sapiehi, wojewody wileńskiego, oswieczonemu xiążeciu Olbrychtowi Stanisławowi Radziwiłowi na Ołyce y Nieswieżu canclerzowi Wielkiego Xstwa Litt-go w roku terazniejszym tysiąc szeset dwudziestym trzecim msa marca jedynastego dnia oddanych”. Всі наявні на той час книги було згруповано за секціями під іменами королів польських і великих князів литовських, згідно з черговістю їхнього правління. Регест книги-копії ревізії внесено до п'ятої підгрупи, що носить назву “Za panowania swientej pamięci Króla je. ms. Zygmunta Augusta”, там він займає позицію № 4: “Księgi spisania zamków wołyńskich albo raczej rewizyia opatrznosci armaty przez Falczewskiego, biskupa łuckiego, brzeskiego, i Lwa Pacieia pisarza, w roku 1545”<sup>51</sup>. Також постановою 1607 р. передбачалося, що передані в розпорядження канцлера нові книги підлягали вивезенню в місто і розміщенню в окремому приміщенні. Спочатку 3 червня 1629 р. король Сигізмунд III видав привілей віленським міщанам Якубові Яблку та Якубові Мору, будинок яких – “кам'яниця Сильвестрівська” (“на розі Ринку” біля П'ятницької церкви) – призначався для зберігання Метрики. Але, як ідеться в листах короля Владислава IV, виданих 21 квітня та 17 липня 1636 р., канцлер Радзивіл запропонував королю скористатися кам'яницями Яна Ключати й Георгія Ланга, звільнивши їх від будь-яких постоїв<sup>52</sup>. З 1636 р. кам'яниця Ключати в Ринку на Рибному кінці, між будинком Кользановського та православною церквою Воскресіння Господнього, й кам'яниця Ланга, що розміщувалася на Шклянній вулиці, призначалися виключно для

<sup>51</sup> Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург. – Зібрання Дубровського. – Автограф № 124. – Арк. 98–113зв.; Копія XVIII ст.: ЦДІА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 4. – Спр. 5777. – Арк. 10–16зв.; *Korzeniowski Józef. Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – Cracow, 1910. – Т. 11. – С. 366; Голенченко Г. Я. Неизвестный реестр Метрики Великого княжества Литовского в собрании П. П. Дубровского // Книга в Белоруссии: Книговедение, источники, библиография: Сб. статей. – Минск, 1981. – С. 27–41; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 13–14, A–29; Kennedy-Grimsted Patricia. Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 63; eadem. Układ i zawartość Metryki Litewskiej // Archeion. – Т. LXXX. – S. 127–129; Голенченко Г. Я. Книги ЛМ по реестру 1623 г. в современных фондах ЦГАДА // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубл. науч. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 48–50; його ж. Реєстр книг Метрики Великого княжества Литовського 1623 г. // Исследования по истории Литовской метрики. – С. 336–374; Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 6; *Ходзін С. Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). “Літоўская Метрыка”. – С. 12.***

<sup>52</sup> РДАДА. – Ф. 389. – Оп.1. – Спр. 111. – Арк. 680; Спр. 132. – Арк. 539; *Птавицкіў С. Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 10, 273–277; Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 11.*

зберігання книг Метрики Великої канцелярії та для влаштування канцлера й канцелярії. Для зберігання матеріалів Метрики Меншої канцелярії було обрано будинок Грегора Кользановського на Ринку біля кам'яниці Ключати<sup>53</sup>.

У період облоги й захоплення Вільна військами Московської держави та перебування ворожого гарнізону в замку, тобто від 8 серпня 1655 р. до 22 листопада 1661 р., майже всі старі книги (серед них і ревізії 1545 р.) безслідно зникли. Точно не відомо, чи ті книги загинули, чи були завчасно вивезені литовцями ще до серпня 1655 р. У разі їх захоплення, як цінна воєнна здобич, вони мали бути переправлені до Москви, але на переговорах між Річчю Посполитою і Московською державою про повернення цих книг не йшлося. Пізніше на варшавських сеймах 1667 та 1673 рр. було прийнято постанови: “Dochodzenie dawnych metryk u przywileiow Nayiaśnieyszych Xiażąt Wielkich W. X. Lit.”, які доручали інстigatorові, а пізніше підскарбію ВКЛ, провести розслідування обставин зникнення книг та організувати їх розшук і повернення<sup>54</sup>. Деякі старі книги було знайдено, доля втрачених до цього часу залишається невідомою.

**Варшавський період в історії книги ЛМ № 561.** У середині 40-х років XVIII ст. ЛМ перевезли до Варшави. Усі книги були пересистематизовані, пронумеровані й розділені на два розділи: Великої і Малої канцелярій, а 1747 р. Ян Храповицький та Ян Шадурський склали до них два окремі інвентарі (загинули під час Другої світової війни в 1944 р.)<sup>55</sup>. Книга-копія ревізії 1545 р. увійшла до інвентаря книг Великої канцелярії під № 59<sup>56</sup>.

<sup>53</sup> Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Вильна, 1886. – Т. XIII. – С. 89–92; *Lowmiańska Marja*. Dokumenty do historii kamienic, przeznaczonych na chowanie Metryki W. X. L. (1588–1712) // *Ateneum Wileńskie*. – 1930. – Т. VII. – Z. 1–2. – S. 293–311; *Балюлис А.* О местах хранения ЛМ в Вильнюсе // *Литовская Метрика*. Тезисы докладов межреспубл. науч. конф. – С. 61–63.

<sup>54</sup> *Volumina legum*. – Petersburg, 1859. – Т. IV. – S. 468; 1860. – Т. V. – S. 90; *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 11–12; *Бережков Н. Г.* Литовская метрика как исторический источник. – Ч. 1. – С. 6; *Jakubowski Jan*. Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy. – S. 5; *Sułkowska-Kurasiowa Irena*. Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 92; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena*. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 12; *Kennedy-Grimsted Patricia*. Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 62; *Дашкевич Я. Р.* О достоверности публикаций материалов Литовской Метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. – С. 165–166; *Ходзін С.* Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). “Літоўская Метрыка”. – С. 12.

<sup>55</sup> *Ptaszycki S.* Sumarjusz i inwentarze Metryki Litewskiej // *Archeion*. – Warszawa, 1930. – Т. 8. – S. 38–39; *Jakubowski Jan*. Wiadomości o świeżo odzyskanym z Rosji sumarjuszowi Metryki Litewskiej z lat 1747–51 // *Ateneum Wileńskie*. – № 8 (1933). – S. 217–218; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena*. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 14–15; *Kennedy-Grimsted Patricia*. Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 64; *eadem*. Układ i zawartość Metryki Litewskiej. – S. 123–124; *Lietuvos Metrika (1427–1506)*. Кнуга Nr. 5. – P. 6; *Рыбакоў А.* Галаўная і меншая канцелярыі Вялікага княства Літоўскага у XVI ст. // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 1998. – № 3. – С. 43.

<sup>56</sup> *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena*. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–30, A–63, A–70, A–94.

Тоді ж, у період із 1747 по 1751 р., було складено 15-томний транслітерований латинкою подокументний інвентар для книг ЛМ, для якого використали оригінальні реєстри кириличного змісту кожної з них. Реєстр має назву “Summariusz xiąg Metryki Wielkiej W. X. L. ... za panowania nayasnieyszego króla Augusta Trzeciego...”. Нині він зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (Sum ML 1–15)<sup>57</sup>. Реєстри змісту книги ревізії 1545 р. зафіксовано в III томі цього реєстру на арк. 38–38зв.<sup>58</sup>.

У 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. у Варшаві був підготовлений другий подокументний інвентар для книг Метрики: “Summariusz ksiąg Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego”, що зберігається в Головному архіві давніх актів у Колекції Потоцьких (APP 15, 17–30). Він також включає 15 томів, кожен з яких має свій окремий заголовок<sup>59</sup>. Реєстри змісту книги ревізії знаходяться в томі № 18, на с. 221<sup>60</sup>. Цей том складають реєстри документів із книг, які мають варшавські номери від 47-го до 80-го. Заголовок цього тому: “Summariusz xiąg M. W. W. X. L. pod kro. Zygmun. I, królowey Bony u Zygmunta Augusta od roku 1546 do roku 1558”<sup>61</sup>.

У ЦДІАК України, у фонді № 228 (“Колекція рукописів з історії, літератури й права”) зберігається один із томів копійного сумаріуша реєстрів актів книг Метрики з варшавськими номерами від 53-го до 89-го за 1541–1557 рр., що укладався Я. Храповицьким та Я. Шадурським, починаючи з 1747 р.<sup>62</sup>. Реєстри змісту книги ревізії 1545 р. знаходяться в цьому томі на арк. 32: “№ 59. Regestr xiąg króla Zygmunta Augusta Roku 1545. Popisy zamkow ukrainskich”. Порівняння їхнього тексту з реєстром змісту книги ревізії кінця XVI ст. свідчить про самостійне складання Храповицьким та Шадурським реєстрів книги ревізії для сумаріуша, а не транслітерування реєстру змісту книги.

---

<sup>57</sup> *Ptaszycki S.* Sumarjusz i inwentarze Metryki Litewskiej. – S. 31–34; *Jakubowski Jan.* Wiadomości o świeżo odzyskanym z Rosji sumarjusz Metryki Litewskiej z lat 1747–51. – S. 215–217; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 89; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 93, 95, 97; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 15, A–21, A–22; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – P. 6.

<sup>58</sup> *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–21, A–63, A–70; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 64.

<sup>59</sup> *Ptaszycki S.* Sumarjusz i inwentarze Metryki Litewskiej. – S. 34–36; *Jakubowski Jan.* Wiadomości o świeżo odzyskanym z Rosji sumarjusz Metryki Litewskiej z lat 1747–51. – S. 216; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 91; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 97.

<sup>60</sup> *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 105.

<sup>61</sup> *Kennedy-Grimsted Patricia, Sułkowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–24, A–63, A–70.

<sup>62</sup> ЦДІАК України. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 40. Ще два томи цього сумаріуша зберігаються в Архіві Радзивілів (AR II. 69/13, AR II. 69/8) Головного архіву давніх актів у Варшаві, у них записані реєстри книг під № 90–132 (1558–1572 рр.) та № 247–299 (1652–1693 рр.).

Постановою Постійної Ради (Rady Nieustającej) від 10 січня 1777 р. перекладачеві Косаковському було доручено приступити до переписування кириличних книг Метрики літерами латинського алфавіту. Через вісім років під керівництвом історика-архівіста Адама Нарушевича із текстів 62-х книг ЛМ, які охоплювали період до другої половини XVI ст., було створено нову 29-томну копію, що зберігається нині в Головному архіві давніх актів (ML 191A–219)<sup>63</sup>. Тексти ревізій 1545 р. увійшли до складу книги № 216 (ML 216), арк. 897–1246<sup>64</sup>.

У 80-х роках XVIII ст. з ініціативи Нарушевича більшість книг Метрики було заново оправлено. Обкладинка книги ревізій – з твердого картону, оправлено у шкіру світло-коричневого кольору. По периметру обкладинки на відстані 0,5 та 1,5 см від краю нанесено тиснення – дві паралельні орнаментовані смужки чорного кольору. Дві пари таких самих смужок, але на більшій відстані одна від одної, перехрещуються по діагоналі й утворюють ромб у центрі обкладинки. Формат обкладинки 20x32 см. Тоді ж книги були оснащені додатковим, транслітерованим літерами латинського алфавіту реєстром змісту, що вміщувався перед кириличним. Для реєстру книги ревізій було надано 14 аркушів, а вмістився він лише на одному (Regestr Popisow Zamkow Wołyńskich), який має водяний знак “Schweidniz”. Водяні знаки інших 13-ти аркушів: “Мадонна” (арк. 2, 4, 6, 10, 11, 14), “Schweidniz” (арк. 3, 5, 7–9, 12, 13). В альбомі Е. Лауцевічюса “Schweidniz” подається разом із знаком “Мадонна” і датується 1765 та 1783 рр.<sup>65</sup>. Також у кожній книзі із внутрішнього боку верхньої частини обкладинки був наклеєний аркуш білого паперу розміром 16 x 21 см з віддрукованим на ньому текстом латинською мовою: “STANISLAUS AUGUSTUS REX / HAEK / MAGNI DUCATUS LITVANIAE / ACTA PUBLICA / VICISSITUDINE TEMPORUM / DISPERSA COLLIGI / LACERA INNOVARI / CORROSA TRANSCRIBI / ATQUE EX LOCO SQUALIDO / IN CONCLAVI AEDIUM REIPUBLICAE COLLOCARI / PROVIDENTIA AC BENEFICETIA SUA / FECIT / A. D. M.DCC.LXXXVI. / CANCELLARIATU / ALEKSANDRI PRINCIPIS SAPIENA / PROCANCELLARIATU / JOACHIMI COMITIS CHREPTOWICZ / CURA & LABORE / ADAMI NARUSZEWICZ /

<sup>63</sup> Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда Августа (1545–1572 гг.). – С. X, XVIII; *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 12; *Sułkowska-Kurasiowa Irena.* Metryka Litewska. – S. 89; *eadem.* Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje. – S. 93, 97; *Kennedy-Grimsted Patricia.* The Archival Legacy of the Grand Duchy of Lithuania: The Fate of Historical Archives in Vilnius. – P. 555; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 17, A–18, A–38, A–66; *Kennedy-Grimsted Patricia.* Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 65; *Lietuvos Metrika* (1427–1506). Knyga Nr. 5. – P. 6.

<sup>64</sup> *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulowska-Kurasiowa Irena.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. A–63, A–70.

<sup>65</sup> *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII. – Nr. 251, 252.

MAGNI DUCATUS LITVANIAE NOTARIИ”. У такому вигляді книга ревізій збереглася до нашого часу.

**Литовська метрика у Санкт-Петербурзі й Москві.** 18 листопада 1794 р., після взяття Варшави російськими військами в кінці жовтня почалося перевезення матеріалів Коронної метрики і ЛМ з Варшави до Санкт-Петербурга. На місце призначення були доставлені ЛМ, частина Коронної метрики і документи Польської державної канцелярії, які відносилися до тієї частини території Речі Посполитої, що відійшла після третього її поділу до Російської імперії. Усі матеріали з питань зовнішньої політики та міжнародних відносин із Коронної метрики та ЛМ мали бути передані в розпорядження Колегії закордонних справ, а матеріали, що відносилися до внутрішніх справ Польсько-Литовської держави, в тому числі й основна частина ЛМ, – III департаменту Сенату. Ці матеріали були передані 11 жовтня 1798 р. згідно з інвентарем “Росписание дел Метрики Польской и Литовской, до внутренняго правления надлежащих, назначенных по Всевысочайшем Его императорского Величества от 10-го Мая 1798-го года указу к доставлению в Правительствующий Сенат”<sup>66</sup>. Весь комплекс матеріалів було розділено на чотири групи: А – “Коронна метрика”, В (Б) – “Литовська метрика”, С (Ц) – “Книги та акти Постійної Ради”, Д (Д) – “Друковані видання”. ЛМ було розділено на відділи: I – “Книги записів”; II – “Книги судових справ”; III – “Реєстри справ за печаткою”; IV – “Книги переписів”; V – “Книги публічних справ”<sup>67</sup>. Книга ревізій 1545 р. увійшла до IV відділу “Книг переписів”. Вірогідно, тоді ж з’явилися записи на форзаці нижньої кришки обкладинки книги: “По переметкѣ 127 листовъ, но пропушены 65 и 66 листы и тѣмъ 2/125 листовъ”, а також номер аркуша (127) в його правому верхньому куті, що був закреслений олівцем пізніше. 1817 р. статський радник В. Г. Анастасевич на основі інвентаря 1798 р. склав докладний перелік книг і матеріалів Коронної метрики та ЛМ, опублікований 1843 р. М. Оболенським та І. Даниловичем як додаток до тексту

<sup>66</sup> AGAD. – Т. zw. ML. – VIII. 37. Опубл.: Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда Августа (1545–1572 гг.). – М., 1843. – Т. 1. – С. 327–418; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – С. XIV; *Sulkowska-Kurasiowa Irena. Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje.* – S. 94; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulkowska-Kurasiowa Irena. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania.* – P. 18, A–32; *Светенко А. С.* К истории описания документов ЛМ. – С. 64; *Ходзін С.* Матеріялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). “Літоўская Метрыка”. – С. 13.

<sup>67</sup> *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 12–15; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulkowska-Kurasiowa Irena. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania.* – P. 17–19; *Kennedy-Grimsted Patricia. Czym jest i czym była Metryka Litewska?* – S. 66; *Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5.* – P. 6–7; *Абросимова С. В.* Книга записів Литовської метрики № 23 (Джерелознавчий аналіз) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 110.

посольської книги ВКЛ за 1545–1572 рр.<sup>68</sup>. У цьому інвентарі інформація про книгу ревізій 1545 р. міститься у складі другої його частини “В. Дела Метрики Великого княжества Литовского”, у групі “В. 4. Книги переписей и межевания”, де вона має № 4<sup>69</sup>.

Наступним етапом роботи з матеріалами ЛМ була діяльність Комісії 1835 р., створеної міністром юстиції для їх вивчення та упорядкування. Для запобігання в майбутньому спробам підробки документів Комісією було закреслено всі пробіли на аркушах книг (у книзі ревізій 13 аркушів реєстру змісту), аркуші заново пронумеровано (нумерацію книги ревізій з незрозумілих причин здійснено не було), книги прошнуровано й скріплено реєстраційними записами про кількість аркушів у кожній книзі, а також сургучевою печаткою Комісії<sup>70</sup>. У книзі ревізій такий запис міститься на арк. 127 (водяний знак – “Schweidniz”): “Въ сей книгѣ номерованныхъ и запечатанныхъ листовъ 127 (сто двадцать семь) за подписомъ Коммисіи, учрежденной господиномъ министромъ юстиціи для разсмотрѣнія и привѣдѣнія въ порядокъ метрическихъ книгъ, находящихся въ Польской Метрикѣ, состоящей при 3-м Департаментѣ Правительствующаго Сената. Оберъ-прокуроръ Владиславлевъ, Статскій совѣтникъ (підпис нерозбірливий – В. К.), Коллежскій ассесоръ Петръ Бабинъ”. Всі матеріали Комісія розділила на 12 видових груп – “відділів”, узявши за основу розділ матеріалів Метрики за описом 1798 р. Підсумком усієї роботи Комісії був інвентар “Опись книгам актов, хранящимся в Метрике присоединенных провинций”, складений архівістом Францишком Малевським у 1836 р. у двох примірниках<sup>71</sup>. Один із них зберігається у РДАДА у фонді “Експедиція Литовської метрики”<sup>72</sup>, другий, який у 1920-х роках був відправлений до Варшави, було втрачено під час Другої світової війни. Ще один варіант того інвентаря, складений у 1839 р., зберігається в Головному архіві давніх актів<sup>73</sup>. Книга ревізій залишилася у IV відділі “Книги переписів”, у першій його частині – “А” (Литовська метрика)<sup>74</sup>.

<sup>68</sup> Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год). – Прил. III. – С. 327–418.

<sup>69</sup> Там само. – С. 411.

<sup>70</sup> Пташицкій С. Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 19–21; *Sulkowska-Kurasiowa Irena*. *Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje*. – S. 95; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulkowska-Kurasiowa Irena*. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 20; *Kennedy-Grimsted Patricia*. Czym jest i czym była Metryka Litewska? – S. 67–68; *Lietuvos Metrika (1427–1506)*. Knyga Nr. 5. – P. 8; *Ходзін С.* Матэрыялы справаводства перыяду Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVIII стст.). “Літоўская Метрыка”. – С. 13.

<sup>71</sup> Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – С. XIII, XVI; *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulkowska-Kurasiowa Irena*. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 22, A–33; *Lietuvos Metrika (1427–1506)*. Knyga Nr. 5. – P. 8.

<sup>72</sup> РДАДА. – Ф. 328. – Спр. 251.

<sup>73</sup> АГАД. – МК 413.

<sup>74</sup> *Kennedy-Grimsted Patricia, Sulkowska-Kurasiowa Irena*. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – P. 59–60.

Незадовго до скасування III департаменту Сенату, 1887 р., ЛМ було передано в Московський архів Міністерства юстиції. Того ж року архівіст-метрикант С. Пташицький опублікував інвентар “Описание книг и актов Литовской Метрики”, основу якого складає уточнений і доповнений інвентар 1836 р. У ньому книга ревізії 1545 р. знаходиться в IV відділі “Книги переписей” “А” Литовские” на с. 161 під № 4/59, де перша цифра є останнім на той час номером, а друга – старим варшавським. Відділ включає 23 одиниці зберігання<sup>75</sup>, що містять переважно ревізії та інвентарі королівських маєтностей, замків, описи кордонів держави, але в ньому знаходяться й відмінні за змістом матеріали, які, по суті, не належать до цієї категорії книг<sup>76</sup>.

До наступної реорганізації та перенумерації матеріалів ЛМ книга ревізії 1545 р. мала № IV. А. 4. У 1950 р. в ЦДАДА було заново проведено перенумерацію аркушів цієї книги архівним олівцем і вперше було проставлено номери зворотів, попередню нумерацію закреслено.

У 1952 р. в ЦДАДА було завершено валову перенумерацію одиниць зберігання фонду № 389 “Литовська метрика”, після чого поділ книг на відділи згідно з описом Пташицького перестав бути основою архівного обліку<sup>77</sup>. У результаті цієї акції книга ревізії отримала № 561.

**Публікації текстів ревізій.** Публікацію ревізії українських замків 1545 р. було започатковано виданням текстів ревізій Володимирського, Луцького і Кременецького замків у Відділі другому IV тому “Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов”, що вийшов у світ 1859 р. Список ревізій, опублікований в “Памятниках”, є виписом із радецьких книг міста Кременця. Початковою основою документа є транслітеровані літерами польського алфавіту тексти виготовленої при А. Нарушевичі в 70-х – 80-х роках копії ревізії 1545 р. (Головний архів давніх актів. – МЛ 216. – Фол. 897–1246). У передмові до IV тому зазначається, що рукопис ревізій був представлений для публікації в Комісії її почесним членом, поміщиком Костянтином Свідзинським<sup>78</sup>. Це ж саме повторює в передмові до свого видання ревізій А. Яблоновський<sup>79</sup>. Але у справі фонду Канцелярії Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (“Дело об учреждении в Киеве Временной комиссии для разбора древних актов”) зберігається рапорт кременецького повітового стряпчого В. Сивицького від 13 серпня 1844 р., в якому він доповідає генерал-губернаторові Бібікову про виявлений в архівах міста Кременця рукопис “Стародавнее описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого”<sup>80</sup>. Далі, вже із супровідним листом до професора М. Д. Іванишева

<sup>75</sup> Ibidem.

<sup>76</sup> Kennedy-Grimsted Patricia. Układ i zawartość Metryki Litewskiej. – S. 155–156.

<sup>77</sup> Светенко А. С. К истории описания документов ЛМ. – С. 66; Lietuvos Metrika (1427–1506). Кнуга Nr. 5. – P. 10.

<sup>78</sup> Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859. – Т. 4. – Отд. II. – С. VIII.

<sup>79</sup> Źródła dziejowe. – Т. VI. – S. I, II.

<sup>80</sup> ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 292–292зв.; Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. – С. 64.

від 12 вересня того самого року, цей рукопис надсилається у Київ для розгляду в Тимчасовій комісії<sup>81</sup>. Імовірно, він певний час знаходився серед документів, з яких комплектувався III том “Памятників”. До того ж більшість документів Відділу третього цього тому (листи, грамоти, універсали) складають документи із зібрання Свідзинського. Можливо, цим можна пояснити помилкове твердження в передмові до IV тому про передачу Свідзинським рукопису до Комісії. Цілком імовірно, що всі деталі процесу підготовки до видання IV тому “Памятників” могли бути відображені в документах архіву Комісії, оскільки, згідно з “Описью делам Киевской археографической комиссии”, що зберігається у фонді № X Інституту рукопису ЦНБ НАН України, існувала справа № 97 (“Об издании IV тома “Памятников”<sup>82</sup>). Нині копія трьох ревізій є справою № 43 опису 1 фонду № 20 (“Кременецький магістрат”), що зберігається у ЦДІАК України<sup>83</sup>. Упорядники останнього збірника наукових праць “Минуле і сучасне Волині та Полісся” (2004) вмістили скановані із IV тому “Памятників” тексти ревізії Володимирського замку<sup>84</sup>.

Ревізії Брацлавського та Житомирського замків було опубліковано пізніше – у 1876 та 1886 рр. Транслітеровану літерами польського алфавіту ревізію Брацлавського замку опубліковано у складі випису з книги Вінницького гродського суду в I томі VI частини серійного видання “Архив Юго-Западной России” під редакцією К. Є. Козловського та І. П. Новицького<sup>85</sup>. Як зазначено в цьому документі, 1752 року, за розпорядженням короля Августа III, в Канцелярії ВКЛ було оформлено й видано випис із Великої метрики ВКЛ (тобто з книги-копії кінця XVI ст.). Пізніше, 29 листопада 1758 р., випис із Метрики було вписано до вінницьких гродських книг, а вже з них було видано випис, опублікований в “Архиве ЮЗР”. В кінці публікації видавцями вказано, що цей акт зберігався у складі збірки документів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, згідно з додатковим описом, під № 102. Нині серед матеріалів колекції Київської археографічної комісії цей документ не значиться. Під час Другої світової війни він безслідно зник разом із переважною більшістю документів цього зібрання, а також актовими книгами, серед яких були й книги

<sup>81</sup> ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 316.

<sup>82</sup> НБУВ. ІР. – Ф. X. – Спр. 10154. – Арк. 7зв.–8.

<sup>83</sup> *Станкевич Е. В.* Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия. – 1862. – № 6. – С. 1–38; № 9. – С. 39–68; 1863. – № 1. – С. 69–92; № 2. – С. 93–108; № 5. – С. 109–124; № 6. – С. 124–148; 1864. – № 6. – С. 149–172; № 8. – С. 173–188; № 12. – С. 189–216; ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 114; *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // Архіви України. – К., 2003. – № 4–6. – С. 257, 258.

<sup>84</sup> Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волинської наукової істор.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 212–234.

<sup>85</sup> Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 18–27.



Вінницького гродського суду під старими № 4645 та 4646 за 1758 р.<sup>86</sup>. У якійсь із цих двох книг містився опублікований в “Архиве ЮЗР” акт.

Транслітеровану літерами польського алфавіту ревізію Житомирського замку опубліковано в I томі VII частини “Архива ЮЗР” під редакцією В. Б. Антоновича і з передмовою М. Ф. Володимирського-Буданова<sup>87</sup>. Її публікація готувалась згідно з текстом документа, виявленого видавцями “Архива ЮЗР” у житомирській гродській записовій книзі під старим № 269 за 1780 р., яка також не збереглася після Другої світової війни.

З усіх шести тільки ревізію Вінницького замку не було опубліковано Київською археографічною комісією. У 1993 р. з'явилася публікація сканованого тексту (чи ксерокопії) цієї ревізії з VI тому “*Źródła dziejowe*”, з авторською передмовою, що включає короткі відомості про всі шість ревізій 1545 р. і їх опублікування в XIX ст.<sup>88</sup>. До документа додається його ж текст, переданий літерами українського алфавіту, який автор публікації безпідставно видає за переклад із польської.

Наступну публікацію текстів ревізій 1545 р., але вже у повному складі, було здійснено А. Яблоновським у VI томі “*Źródła dziejowe*” (1877). Як зазначено в передмові до цього тому, ревізії публікувалися за текстами копії, зробленої в минулому, тобто XVIII, столітті. Тією копією були транслітеровані літерами польського алфавіту тексти ревізій, виготовлені у 70-х – 80-х роках XVIII ст. Позитивними відгуками на вихід у світ цього тому є рецензія Тадеуша Корзона, опублікована 1878 р. в журналі “*Ateneum*”<sup>89</sup>, та повідомлення В. Б. Антоновича на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця від 19 березня 1878 р.<sup>90</sup>.

Таким чином, для висвітлення історії створення книги-копії ЛМ № 561 у публікації було вирішено низку проблем, наявність яких обумовлена її належністю до відділу “Книги переписів” та своєрідністю складу і змісту її документів. Дослідження історії цієї книги могло бути здійснено лише в контексті історії формування, зберігання і упорядкування всього зібрання книг ЛМ, відомої із публікацій дослідників і видавців її документів, починаючи з середини XIX ст. до нашого часу.

Невизначеність науковців, які працювали з книгою ЛМ № 561, щодо однозначності трактування акції “ревізією” чи “люстрацією”, стала першою

<sup>86</sup> Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. – К., 1971. – С. 3–4; *Кеннеді-Грімстед Патриція за участю Геннадія Боряка*. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991. – С. 20–21; ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 86.

<sup>87</sup> Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – С. 122–140.

<sup>88</sup> *Косаківський В. А.* Ревізія Вінницького замку 1545 року // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 322–332.

<sup>89</sup> *Korzon Tadeusz*. Tom VI: Rewizya Zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. Wydał i szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jabłonowski. 1877 // *Ateneum*. – 1878. – Т. 2. – S. 146–155.

<sup>90</sup> *Антонович В. Б.* Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 42–46.

проблемою, вирішення якої дало підставу розуміти її як “ревізію”, а її матеріали – “ревізіями”, або ревізійними протоколами. Другою проблемою було виявлення в текстах книги-копії згадок про різноманітні документи (королівські листи, привілеї, переліки, описи, свідчення, скарги), на основі яких укладалася Левом Потійовичем Тишкевичем її оригінальна версія у Вільні 1545 р. З моменту свого виникнення доля тієї книги була тісно пов’язаною з долею усього документального зібрання до загибелі майже всіх оригінальних книг Метрики, включно з оригінальною версією книги ревізій 1545 р., у середині XVII ст. Третьою, найважливішою проблемою, було дослідження етапів укладання книги-копії у кінці XVI ст. на основі вивчення текстів цієї самої книги. Для вирішення цієї проблеми було проведено дослідження палеографічних особливостей письма і на його основі з’ясовано кількість упорядників книги-копії та обсяги, види і послідовність виконаних ними робіт. Завдяки виготовленню копійних книг Метрики у кінці XVI – на початку XVII ст. до нашого часу збереглися безцінні джерела до історії України, Білорусі й Литви. З кінця XVIII ст., після заміни обкладинки і додання транслітерованого латинкою реєстру змісту, книга-копія № 561 дійшла до нашого часу в майже незміненому вигляді.

Для глибокого вивчення книг ЛМ і публікації повних їх текстів запропоновані підходи є, на нашу думку, виправданим мінімумом, хоча останнім часом видавці книг цього зібрання із Литви і Білорусі схиляються до необхідності вивчення також і мовних особливостей цих джерел. Таке комплексне дослідження має бути здійснене стосовно кожної з книг ЛМ, і особливо щодо тих, які готуються до публікації.